

Verslag 2003

Behandelde zaken

Beleidskader

Werkwijze

Adviezen

Afbeelding omslag:

Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei van Floris van Schooten (NK 1644)

***ADVIESCOMMISSIE* RESTITUTIEVERZOEKEN
CULTUURGOEDEREN EN TWEEDE WERELDOORLOG**

Verslag 2003

Bezoekadres: Lange Voorhout 13
Postadres: Postbus 556
2501 CN Den Haag
telefoon: 070 376 59 92
fax: 070 362 96 54
e-mail: info@restitutiecommissie.nl
internet: www.restitutiecommissie.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord voorzitter Restitutie Commissie	5
1. Inleidende opmerkingen	7
2. Zaken in behandeling in 2003	9
2.1 Zaken waarover de commissie in 2003 advies uitbracht	9
2.2 Bespreking per zaak	10
3. Wetenswaardigheden over afgehandelde zaken	24
4. Mandaat en beleidskader	27
4.1 Mandaat	27
4.2 Regeringsbeleid	28
4.3 Algemene overwegingen Restitutie Commissie	30
5. Werkwijze Restitutie Commissie	31
5.1 Procedure	31
5.2 Onderzoek	32
5.3 Website	33
6. Activiteiten	34
Bijlagen	37

Voorwoord

Het hierbij aangeboden verslag van de Restitutie Commissie bestrijkt het jaar 2003. De commissie heeft overwogen daarin ook enige aandacht te besteden aan ervaringen en inzichten van algemene aard die door de commissie in dit tweede jaar van haar werkzaamheden zijn verkregen. Zij heeft daarvan afgezien, omdat het naar haar mening de voorkeur verdient daarvoor plaats in te ruimen in het verslag over het jaar 2004. De huidige leden van de commissie die voor een periode van drie jaar zijn benoemd, sluiten dan, behoudens herbenoeming, hun werkzaamheden af. De bedoeling is dat in dat verslag ook worden meegenomen de resultaten van een symposium dat in de loop van 2004 zal worden gehouden.

J.M. Polak
Voorzitter

1. Inleidende opmerkingen

Dit Verslag 2003 is het tweede verslag van de Restitutie Commissie, de verkorte schrijfwijze van Adviescommissie restitutieverzoeken cultuurgooderen en Tweede Wereldoorlog. Het kan worden beschouwd als een vervolg op Verslag 2002.

De Restitutie Commissie ving op 1 januari 2002 haar werkzaamheden aan. Het besluit krachtens welke deze onafhankelijke adviescommissie door de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) werd ingesteld,¹ bepaalt dat de Restitutie Commissie de taak heeft om de minister op zijn verzoek te adviseren over de te nemen beslissingen op individuele verzoeken om teruggave van cultuurgooderen, waarover de oorspronkelijke eigenaar onvrijwillig het bezit verloor door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime. Daar ingevolge de huidige portefeuillevordering de Staatssecretaris van Cultuur verantwoordelijk is voor het restitutiebeleid, adviseert de Restitutie Commissie de staatssecretaris op diens verzoek. In 2003 werd dit ambt achtereenvolgens bekleed door de heer mr. drs. C.H.J. van Leeuwen en mevrouw mr. M.C. van der Laan.

In 2003 kwam de commissie veertien keer in vergadering bijeen. In het onderhavige Verslag komen onder meer de zeven zaken aan de orde, waarover de commissie in die vergaderingen advies heeft uitgebracht. Deze adviezen zijn als bijlagen opgenomen. In de periode vanaf haar inwerkingtreding tot 31 december 2003 zijn totaal zestien verzoeken om teruggave van kunstvoorwerpen voor advies aan de commissie voorgelegd en bracht zij totaal twaalf adviezen uit. Op 31 december 2003 had de commissie vier zaken in behandeling. Voor informatie over de vijf zaken, waarover de commissie in 2002 advies uitbracht en voor informatie die betrekking heeft op haar ontstaansgeschiedenis en beleidskader, voorzover vóór 2003 geformuleerd, en de daarvoor relevante (Kamer)stukken wordt verwezen naar Verslag 2002.²

Behalve de uitgebrachte adviezen (hoofdstuk 2) en het beleidskader (hoofdstuk 4) behelst dit Verslag enkele wetenswaardigheden in verband met zaken die 2002 zijn afgehandeld (hoofdstuk 3) en ontwikkelingen, die zich hebben voorgedaan in de werkwijze van de commissie (hoofdstuk 5). In laatstgenoemd hoofdstuk zal onder andere nader worden ingegaan op de termijnen voor behandeling van een zaak en op de Nederlands- en Engelstalige website, die sinds augustus 2003 geraadpleegd kan worden. In hoofdstuk 6 tenslotte wordt beknopt verslag gedaan van enkele activiteiten van de commissie, die verband houden met haar werkzaamheden.

---

¹ Besluit Adviescommissie restitutieverzoeken en Tweede Wereldoorlog d.d. 16 november 2001, zie bijlage 1

² *Verslag 2002* van de Restitutie Commissie, te verkrijgen via het secretariaat van de commissie of te raadplegen (als pdf-bestand) via haar website

In de samenstelling van de Restitutie Commissie hebben zich sinds zij op 1 januari 2002 haar taken aanving geen wijzigingen voorgedaan. Dit betekent dat de commissie in 2003 uit de volgende leden bestond: J.M. Polak (voorzitter); B.J. Asscher (vice-voorzitter); J.Th.M. Bank; J.C.M. Leijten; E.J. van Straaten; H.M. Verrijn Stuart.

Ook in de samenstelling van het secretariaat van de commissie deden zich in 2003 geen mutaties voor. Het bestond derhalve uit E. Campfens (secretaris/rapporteur), L. van Gorkum-Zandstra (secretaresse) en H.D. Tammes (medewerker). Eerstgenoemde was in 2003 voltijds voor de commissie werkzaam, laatstgenoemden in deeltijd.

2. Zaken in behandeling in 2003

Sinds de Restitutie Commissie in januari 2002 haar werkzaamheden aanving, verzocht de Staatssecretaris van Cultuur de commissie advies over zestien verzoeken tot teruggave van kunstvoorwerpen. Twaalf zaken werden in 2002 aan de commissie voorgelegd en vier in 2003. Tot nog toe hadden alle zaken waarover de commissie adviseerde betrekking op kunstvoorwerpen afkomstig uit particulier bezit.

2.1 Zaken waarover de commissie in 2003 advies uitbracht

De Restitutie Commissie bracht in het jaar 2003 advies uit over zeven claims. Inclusief de vijf adviezen die zij in het voorgaande jaar uitbracht, komt dit op een totaal van twaalf afgehandelde zaken. Gedurende 2003 adviseerde de commissie de Staatssecretaris van Cultuur in vier zaken het verzoek tot teruggave te honoreren – één maal onder voorwaarde van betaling van een bepaald bedrag. In drie zaken adviseerde zij afwijzing van de claim. De staatssecretaris nam deze adviezen in alle gevallen, net zoals in 2002, over.

De omvang van de gedurende 2003 afgehandelde zaken varieert. Het aantal kunstvoorwerpen waar het in deze zaken om gaat, loopt uiteen van een verzoek tot teruggave van een antieke kast tot een verzoek tot teruggave van een kunstcollectie van ruim zeventig schilderijen en tekeningen. Niet noodzakelijk evenredig met het aantal voorwerpen variëren ook de omvang van het onderzoek en de aard van de juridische, historische en ethische dilemma's waarvoor de commissie zich zag geplaatst. Bij de door de commissie in 2003 afgehandelde zaken ging het, evenals in 2002, telkens over kunstvoorwerpen die behoren tot de Rijkscollectie, dus in bezit c.q. beheer zijn van de rijksoverheid. Hieronder volgt een bespreking per zaak. De adviezen zijn in hun geheel als bijlage bij dit verslag opgenomen.

1. *Hoofd van een jonge vrouw*
van een navolger van P.P. Rubens
(NK 1546, Koenigscollectie)

2.2 Bespreking per zaak

1. *Portret van een man met een hazewindhond* van Thomas de Keyser en *De slapende herbergierster* naar Nicolaas Maes (RC 1.4)³

Op 7 april 2003 adviseerde de Restitutie Commissie de staatssecretaris over een verzoek tot teruggave van de schilderijen *Portret van een man met een hazewindhond* van Thomas de Keyser (NK 1407) en *De slapende herbergierster*, een kopie naar Nicolaas Maes (NK 1624).⁴ Dit verzoek werd op 2 april 2002 door de staatssecretaris aan de commissie voorgelegd naar aanleiding van een claim op de beide werken, die namens de erven van de oorspronkelijke eigenaar op 22 april 2001 was ingediend. Het onderzoek naar de herkomst van de werken en naar de omstandigheden van het bezitsverlies tijdens de oorlog was in 2001 ingezet door de Inspectie Cultuurbezit. De Restitutie Commissie nam dit onderzoek bij de aanvang van haar werkzaamheden over.

2. *Portret van een man met een hazewindhond* van Thomas de Keyser (NK 1407)

---

³ RC-nummers verwijzen naar het dossiernummer van de Restitutie Commissie

⁴ NK-nummers verwijzen naar het inventarisnummer waaronder de werken bekend staan in de administratie van de Rijkscollectie

De onderzoeksresultaten laten er geen twijfel over bestaan dat beide schilderijen tot eind 1941/begin 1942 deel hebben uitgemaakt van de collectie van de schoonvader van verzoekster. Eveneens is duidelijk dat de schilderijen tijdens de oorlog uit de collectie van de eigenaar zijn aangekocht door handlangers van Hitler. Ze waren bestemd voor het zogenaamde Führermuseum te Linz. De verkoopprijs van de Th. de Keyser was 38.000 NLG en voor de Maes - die toen nog voor origineel werd gehouden - is 78.000 NLG (of Reichsmarken, dat bleef onzeker) betaald. Over de aard van de verkoop is een en ander bekend geworden door de verklaringen die de voormalige eigenaar na de oorlog tegenover de recuperatieautoriteiten heeft afgelegd. Deze verklaringen hielden in dat de zogenaamde Dienststelle Mühlmann hem met een schrijven van het Reichs-Commissariat onder druk had gezet de Thomas de Keyser te verkopen, en dat hij de Nicolaas Maes na aandringen had moeten afstaan aan dr. Göpel, een medewerker van Hitler. Hoewel hij de schilderijen niet had willen verkopen, was hij uiteindelijk voor de druk gezwicht. De eigenaar was niet joods noch behoorde hij tot een andere tijdens de oorlog vervolgte bevolkingsgroep. Voor de commissie betekende deze laatste omstandigheid dat voor de beoordeling van de aard van het bezitsverlies onvrijwilligheid van de verkoop niet kon worden voorondersteld - zoals dat onder het restitutiebeleid wel kan voor bezitsverlies door personen die behoren tot een vervolgte bevolkingsgroep. Nader onderzoek naar het karakter van de verkoop bleek noodzakelijk. Hiervoor voerde de Commissie gesprekken met familieleden en andere getuigen, en vroeg zij professor dr. J. de Vries, emeritus hoogleraar economische geschiedenis, om advies. Deze lichtte de positie van de eigenaar, commissionair in effecten van Oostenrijkse afkomst, tijdens de oorlog nader toe. Hij concludeerde dat het voor de hand ligt aan te nemen dat iemand als de persoon in kwestie tijdens de bezetting werd gechanteerd.

3. *De slapende herbergierster*
naar Nicolaas Maes (NK 1624)

Op grond van de resultaten van dit nader onderzoek acht de commissie onvrijwillig bezitsverlies in de zin van het restitutiebeleid volledig aannemelijk. De commissie overweegt vervolgens dat er geen sprake is van een afgehandelde zaak. De specifieke omstandigheden waarin de eigenaar na de oorlog verkeerde, stonden veeleer de verwerkelijking van zijn wens de schilderijen weer in zijn bezit te verkrijgen in de weg. Op basis van het feitenonderzoek en met inachtneming van het beleidskader acht de commissie dat tot teruggave van beide schilderijen kan worden overgegaan. Echter niet zonder meer, omdat zij ook vaststelt dat de eigenaar bij de verkoop van de schilderijen een redelijk bedrag heeft ontvangen. Voor de bepaling van die redelijkheid heeft de commissie een beroep gedaan op de expertise van de heer Roelofsz, expert oude meesters en kunsthandelaar te Amsterdam. Op grond van het principe dat restitutie niet tot ongegronde verrijking mag leiden, acht de commissie het redelijk om verzoekster in geval van teruggave een bedrag te laten betalen. Zij adviseert dan ook teruggave van de beide schilderijen tegenover “..de betaling door de erven van een bedrag overeenkomend met de huidige opbrengst bij onderhandse verkoop van die schilderijen, te taxeren door een beëdigd taxateur en onder aftrek van een provisie van 25 procent.” Deze 25 procent vertegenwoordigt het bedrag dat bij de verkoop destijds mogelijk als provisie voor de tussenpersoon was betaald. Of dit door de overheid te ontvangen bedrag in de algemene middelen zou moeten stromen dan wel een speciale bestemming behoeft, laat de commissie in haar advies tenslotte uitdrukkelijk over aan de Commissie Ekkart en de staatssecretaris.

De staatssecretaris nam het advies van de commissie over en besloot op 6 mei 2003 tot teruggave van de beide schilderijen onder de door de commissie geadviseerde voorwaarden.

2. *Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei* van Floris van Schooten (RC 1.8)

Deze zaak symboliseert voor de commissie in zekere zin de essentie van haar werk. Om die reden is het schilderij waar het hier om gaat, het 17e eeuwse paneel *Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei* van de hand van Floris van Schooten (NK 1644), op de voorkant van Verslag 2003 afgebeeld.

Naar aanleiding van een verzoek tot teruggave van 1 augustus 2002 van de erven van de oorspronkelijke eigenaar verzocht de Staatssecretaris van Cultuur de Restitutie Commissie bij brief van 12 september 2002 om advies. De commissie verzocht hierop onderzoeksbureau Bureau Herkomst Gezocht een onderzoeksrapport op te stellen. Een medeauteur van *Betwist Bezit*,⁵ tevens medewerker van dit bureau, had aan de herkomstgeschiedenis van het schilderij in genoemd boek al ruimschoots aandacht besteed. Het onderzoek kon daardoor in relatief korte tijd worden afgerond.

---

⁵ *Betwist Bezit, de Stichting Nederlandsch Kunstbezit en de teruggave van roofoorkunst na 1945*, door Eelke Muller en Helen Schretlen, Waanders Uitgeverij, Zwolle 2002

De herkomstgeschiedenis van het stilleven van Van Schooten leert dat de eigenaar het paneel omstreeks 1930 aankocht en het in het begin van de oorlog in verband met zijn joodse achtergrond onderbracht bij een kennis om het zo uit handen van de bezetter te houden. In 1943 zag hij zich alsnog genoodzaakt het paneel te verkopen voor een bedrag van 12.500 NLG via een tussenpersoon aan een Duitse of Oostenrijkse koper. Zijn verklaring hierover tegenover de naoorlogse autoriteiten - bevestigd door getuigen - luidt: "Daar ik in 1942 als Jood praktisch niet meer over geld kon beschikken, was ik gedwongen door bemiddeling van den Heer L. een stilleven van Floris van Schooten, dat ik had laten onderduiken, naar Duitsland te verkopen. De opbrengst dacht ik nodig te hebben om naar Engeland uit te wijken, wat mij echter niet mocht gelukken." Na de bevrijding werd het stilleven van Van Schooten in Duitsland opgespoord en door de Nederlandse recuperatieautoriteiten naar Nederland teruggehaald. De eigenaar probeerde vervolgens tot vijf keer toe, in 1947, 1948, 1955, 1964 en 1973, het schilderij van de Nederlandse overheid terug te krijgen, telkens zonder succes. In 1947 en 1948 ketste het verzoek af op de eis dat hij het schilderij voor het volledige verkoopbedrag diende terug te kopen, een bedrag dat hij na de oorlog niet kon opbrengen. In 1955, 1964 en 1973 bood hij vervolgens aan het schilderij terug te kopen voor het volledige verkoopbedrag, maar dit aanbod werd steeds afgewezen. De reden voor deze afwijzing was dat het schilderij “..thans een bestemming [heeft] gekregen in één van de musea” en “..dat het wenselijk is dat het schilderij van Van Schooten voor het Rijk behouden blijft”.

4. *Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei*
van Floris van Schooten (NK 1644)

In de vergadering van 24 april 2003 stelde de Restitutie Commissie haar advies in deze zaak vast. Zij oordeelt dat het bezitsverlies tijdens de oorlog aangemerkt dient te worden als onvrijwillig. Het herhaalde aanbod van de eigenaar om het schilderij terug te kopen moet volgens de commissie worden gezien in het licht van pogingen om het schilderij weer in zijn bezit te krijgen, en mag niet worden uitgelegd als een afzien van aanspraak op teruggave zonder terugbetaling. Evenmin acht de commissie een reden aanwezig om bij teruggave van het schilderij tot enige terugbetaling van de destijds ontvangen verkoopprijs te besluiten. Zij overweegt hieromtrent dat van een vrije beschikking over de in 1943 verkregen gelden geen sprake zal zijn geweest, aangezien de eigenaar genoodzaakt was de opbrengst van het schilderij aan te wenden voor de bekostiging van een (mislukte) vluchtpoging en hij bovendien een bedrag had moeten betalen ter voorkoming van transport naar een vernietigingskamp (zogenaamde 'Sperrung'). Concluderend adviseert de commissie om het *Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei* van Floris van Schooten terug te geven aan de erven van de oorspronkelijke eigenaar.

De staatssecretaris nam dit advies over en besloot op 12 juni 2003 tot teruggave van het schilderij aan de erven van de oorspronkelijke eigenaar.

3. *Rijn bij Koblenz* van Gerard Battem (RC 1.11)

Op 26 november 2002 verzocht de Staatssecretaris van Cultuur de Restitutie Commissie om advies over het verzoek om teruggave van het 17e eeuwse doek *Rijn bij Koblenz* van Gerard Battem (NK 1944). De verzoeker verwijst in zijn brief van 29 augustus 2002 waarin hij zijn claim verwoordt naar de website van Bureau Herkomst Gezocht (BHG). In het overzicht van de herkomstgegevens bij het schilderij *Rijn bij Koblenz* was hij de vermelding '1939, Meijer te Amsterdam' tegengekomen. Volgens hem betreft het hier de persoon van zijn oudtante, die een uitgebreide schilderijencollectie in haar bezit had en in ieder geval tot 1939 in Amsterdam woonde. Aangezien zij als joodse werd vervolgd, was zij in 1940 naar België gevlucht, waar zij in 1943 door de Nazi's werd opgepakt. Zij overleed in Auschwitz.

Een probleem bij het onderzoek naar het schilderij van Battem, in opdracht van de commissie uitgevoerd door BHG, is dat met de tot op heden gevonden gegevens geen sluitende herkomstgeschiedenis kan worden geschetst tot het moment van de recuperatie van het werk in 1948 naar Nederland. Van de mogelijke vooroorlogse eigenaren die in het overzicht van BHG voorkomen - waaronder de namen Meijer, Van Breemen en de kunsthandel Goudstikker/Miedl - is niet vast komen te staan of en op welk moment deze als eigenaar kunnen worden aangemerkt. De aanwijzing 'Meijer' werd tijdens het onderzoek vanzelfsprekend nader onderzocht. De grondslag hiervoor blijkt niet meer te zijn dan een aantekening 'collectie Meijer, Amsterdam '39' op de achterkant van een foto van het schilderij in het kunsthistorisch archief van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie. Deze aanwijzing kon echter door geen enkele andere bron worden aangevuld. Nader onderzoek naar de kunstcollectie van de oudtante van verzoeker leverde evenmin aanwijzingen op dat het schilderij van Battem op enig moment haar eigendom was.

5. *Rijn bij Koblenz*
van Gerard Batten (NK 1944)

Gegeven de resultaten van het onderzoek oordeelt de Restitutie Commissie dat er onvoldoende aanwijzingen zijn die op een verband tussen de collectie van de oudtante van verzoeker en het schilderij van Batten duiden. Hierbij betreft zij de omstandigheid dat de naam Meijer ook in Amsterdam een veel voorkomende geslachtsnaam is. De commissie overweegt vervolgens “..dat in restitutiezaken als deze een soepele bewijslast gerechtvaardigd is en het risico van het (mede) door tijdsverloop ontbreken van bewijzen voor wat betreft de collectie onder haar beheer, bij de overheid behoort te liggen. Dat dit echter de aanbeveling van de Commissie Ekkart onverlet laat, dat slechts tot teruggave kan worden overgegaan als het oorspronkelijke eigendomsrecht in hoge mate aannemelijk is, en er geen aanwijzingen zijn die dat tegenspreken.” De commissie concludeert dat er in deze zaak onvoldoende grondslag bestaat voor toewijzing van het verzoek. Het advies aan de staatssecretaris, vastgesteld in haar vergadering van 18 september 2003, is dan ook om het verzoek om teruggave van het schilderij *Rijn bij Koblenz* van Batten af te wijzen. Dit is het eerste afwijzende advies van de commissie.

In haar beslissing van 12 november 2003 volgt de staatssecretaris het advies van de commissie en wijst de claim af.

4. *Stilleven met vis op schragentafel* van A. van Beyeren (RC 1.9)

Op 24 september 2002 verzocht de Staatssecretaris van Cultuur de Restitutie Commissie om advies over een verzoek om teruggave van het 17e eeuwse doek *Stilleven met vis op schragentafel* van A. van Beyeren (NK 2483). Verzoekster diende namens de erven van haar joodse grootvader op 9 september 2002 een restitutieverzoek in bij de staatssecretaris. Dit deed zij naar aanleiding van een publicatie over de herkomstgeschiedenis van het schilderij op de website van Bureau Herkomst Gezocht (BHG), waarin zij de naam van haar grootvader meende te herkennen in de vermelding 'M.v.d.Sluis te Rotterdam'.

6. *Stilleven met vis op schragentafel*
van A. van Beyeren (NK 2483)

Stilleven met vis op schragentafel van Van Beyeren werd op 3 december 1942 samen met een jachtstilleven van Van Aelst voor NLG 10.000 door M.v.d.Sluis uit Rotterdam verkocht aan de Amsterdamse kunsthandel Douwes. Na de oorlog is het schilderij in Düsseldorf aangetroffen, en op grond van het feit dat het uit Nederland afkomstig was, gerecupereerd. Verzoekster informeerde de Restitutie Commissie dat de omstandigheden waaronder het schilderij werd verloren onbekend zijn, maar dat haar grootvader het in '42 vermoedelijk onder dwang verkocht. Bij het onderzoek naar meer informatie over de persoon 'M.v.d.Sluis te Rotterdam' bood het jachtstilleven van Van Aelst, dat in '42 tegelijk met het visstilleven van Van Beyeren werd verkocht, een aanknopingspunt.

Herkomstonderzoek naar de Van Aelst leverde informatie op, die erop wees dat in ieder geval dat schilderij in het bezit was van de heer 'M.Ph.J. van der Sluis', doch dat deze M.Ph.J. van der Sluis geen familie van de grootvader van verzoekster was. Nader onderzoek leidde vervolgens naar de dochter van de begin jaren '60 overleden M.Ph.J.v.d.Sluis. Zij verklaarde in een brief van 8 juli 2003 dat zij zich het stilleven met vissen van Van Beyeren goed herinnert, evenals de plaats waar het hing in haar ouderlijk huis in Rotterdam. Ook was haar bekend van wie haar vader het schilderij had verworven.

De Restitutie Commissie bracht haar advies uit op 18 september 2003. Hierin komt zij tot het oordeel dat het niet aannemelijk is dat de grootvader van verzoekster eigenaar van het *Stilleven met vis op schragentafel* van Van Beyeren is geweest. Aangezien verzoekster geen nadere documentatie heeft kunnen aanleveren die dit eigendom wel aannemelijk maakt, ziet de Restitutie Commissie geen reden om te twijfelen aan de verklaring van de dochter van M.Ph.J.v.d. Sluis dat het schilderij van Van Beyeren aan haar vader toebehoorde. De commissie concludeert dat het verzoek om teruggave van het *Stilleven met vis op schragentafel* (NK 2483) aan de erven van de grootvader van verzoekster niet toewijsbaar is.

Op 12 november 2003 nam de staatssecretaris het advies van de commissie over en wees de claim af.

5. 18e eeuwse Frankfurtse kast (RC 1.12)

Op 6 december 2002 verzocht de Staatssecretaris van Cultuur de Restitutie Commissie om advies over de te nemen beslissing op een verzoek om teruggave van een 18e eeuwse, zogenaamde Frankfurtse kast (NK 986). Dit verzoek was op 8 november 2002 namens de erven van het echtpaar L. ingediend bij de staatssecretaris. In een brief aan de Restitutie Commissie van 14 januari 2003 verklaarde verzoekster dat zij de kast als voormalig eigendom van haar (joodse) ouders had herkend op een foto. Hierbij merkte zij op niet meer over bewijsstukken te beschikken ter ondersteuning van haar claim: bij terugkeer uit het kamp na de oorlog was praktisch niets van de inboedel van het huis in Amsterdam teruggevonden. Verzoekster verklaarde dat zij tijdens haar verblijf in kamp Westerbork van een medegevangene had gehoord dat deze inboedel door de nazi's in beslag was genomen en vanwege de vele waardevolle spullen direct naar het hoofdkwartier van Hitler was overgebracht.

De informatie over de herkomstgeschiedenis van de kast met registratienummer NK 986, door Bureau Herkomst Gezocht (BHG) onderzocht, vangt aan in het jaar 1948. Het bleek onmogelijk informatie over de periode daarvoor te achterhalen. Wel doet het NK-inventarisnummer vermoeden dat de kast na de capitulatie van Duitsland in 1945 daar werd aangetroffen en op grond van de toen bekende gegevens als 'afkomstig uit Nederland' aan Nederland is toegewezen. In 1948 werd de kast door de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK) in bruikleen gegeven aan de ambassade te Berlijn en vervolgens te Bonn, waarna hij uiteindelijk in gebruik werd genomen door het ministerie van Defensie in Den Haag. Onderzoek heeft uitgewezen dat het in deze zaak gaat om de enige zogenaamde 'Frankfurtse kast' in de NK-collectie.

7. 18e eeuwse Frankfurtse kast (NK 986)

Van de gebeurtenissen rond het bezitsverlies van de kast door de familie is het volgende bekend. Bij het onderzoek werd een document uit 1957 gevonden, waarin de moeder van verzoekster vanuit de Verenigde Staten opgave doet van tijdens de oorlog uit haar huis gestolen goederen. Op deze lijst komt een 'Frankfurtse kast' voor. Hieruit maakte de commissie op dat de familie in ieder geval *een* Frankfurtse kast bezat. Om meer inzicht te krijgen in de mogelijkheden om de kast met registratienummer NK 986 te identificeren, wendde de commissie zich tot een meubelexpert. De heer dr. R. Baarsen, conservator bij het Rijksmuseum in Amsterdam, beschrijft de kast als "...een voorbeeld van een bergmeubel dat in de periode 1690-1760 in grote hoeveelheden is gemaakt", maar merkt daarbij op dat het onderhavige meubel een aantal ongewone karakteristieken heeft, die "... het vrij bijzonder en makkelijk herkenbaar maken..." Volgens hem kan aan de hand van een afbeelding, zelfs als daar slechts een klein deel van een kast op afgebeeld staat dat volledig overeenkomt met NK 986, de identiteit van de kast worden vastgesteld. Verzoekster noch haar familie beschikt echter over foto's. Wel herinnerde verzoekster zich enkele karakteristieken van de kast. Hoewel niet uniek, zijn deze niet herkenbaar op de foto die verzoekster onder ogen had gehad, en stemmen zij wel overeen met de als NK 986 geregistreerde kast.

In de vergadering van 18 september 2003 stelde de Restitutie Commissie haar advies vast. Hierin adviseert zij de Frankfurtse kast met inventarisnummer NK 986 over te dragen aan de erven van het echtpaar L., de ouders van verzoekster. De commissie overweegt in haar advies dat een sluitende identificatie van de Frankfurtse kast (NK 986) als voormalig eigendom van de familie van verzoekster, alleen al omdat het een genuszaak betreft, onmogelijk is. Op basis van de onderzoeksresultaten en bij gebrek aan aanwijzingen die dit tegenspreken, acht de commissie het eigendomsrecht van de familie op de betreffende kast echter voldoende aannemelijk. Hierbij verwijst zij naar haar algemene overweging dat, nu aannemelijk is dat het tijdsverloop mede oorzaak is van de ontstane bewijsproblemen, het risico daarvan bij de overheid behoort te liggen.

Op 11 november 2003 besliste de staatssecretaris in navolging van het advies van de commissie om het verzoek tot teruggave van de Frankfurtse kast, die als NK 986 deel uitmaakte van de Rijkscollectie, toe te wijzen.

6. De Koenigscollectie (RC 1.6)

Op 3 mei 2002 kreeg de Restitutie Commissie een verzoek voorgelegd tot teruggave van schilderijen en tekeningen uit het voormalig bezit van F.W. Koenigs voor zover deze zich in de NK-collectie bevinden. Hiertoe was op 18 maart 2002 een claim ingediend bij de Staatssecretaris van Cultuur. Het gaat in dit verzoek om 33 schilderijen, voornamelijk werken van Rubens, en 37 werken op papier van met name Duitse meesters zoals Dürer.⁶ Deze werken behoren tot de Rijkscollectie en zijn voor het grootste deel in langdurige bruikleen gegeven aan het Rotterdamse Museum Boijmans Van Beuningen. Op 26 november 2002 kreeg de commissie vervolgens een verzoek voorgelegd tot teruggave van het schilderij *Cadmus zaait drakentanden* van P.P. Rubens. Dit schilderij behoort tot de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam en behoort - alhoewel niet tot de NK-collectie - wel tot de Rijkscollectie. De twee verzoeken zijn door de commissie tegelijkertijd behandeld.

Volgens verzoekster, één van de erven van de collectioneur en zakenman F.W. Koenigs, zouden deze tekeningen en schilderijen in aanmerking komen voor teruggave aan de familie onder het versoepelde restitutiebeleid. Koenigs verloor zijn zeer omvangrijke kunstcollectie, waarna de (meeste van de) betreffende kunstwerken uiteindelijk in het bezit van Hitler en Göring kwamen. De collectie van F.W. Koenigs bestond anno 1935 uit 2145 tekeningen en 47 schilderijen. Ter ondersteuning van haar verzoek stuurde verzoekster de resultaten van een door haar uitgevoerd onderzoek mee, en diende haar raadsman op 30 augustus 2002 een Memorie in. De Restitutie Commissie stelde - zoals gebruikelijk in de door haar gevolgde procedure – tevens zelf een onderzoek in. In maart 2003 werden ten behoeve van dit onderzoek hoorzittingen georganiseerd, waarbij behalve

---

⁶ Voor een lijst van geclaimde kunstwerken zie het hierachter als bijlage opgenomen advies inzake Koenigs. Het onderzoeksrapport van de Restitutie Commissie maakt deel uit van dit advies. Voor een verantwoording van de gegevens en een uitgebreid overzicht wordt naar dit advies verwezen.

verzoekster ook de zoon van de heer F.W. Koenigs werd gehoord.⁷ Het onderzoek resulteerde in een conceptonderzoeksrapport, dat voor commentaar werd voorgelegd aan verzoekster. Naar aanleiding van de reactie van de zijde van verzoekster werd dit rapport op punten aangepast. Op 3 november 2003 tenslotte stelde de commissie haar advies vast. Het onderzoeksrapport, opgesteld door haar secretaris/rapporteur, maakt integraal onderdeel uit van dit advies.

8. *De heilige familie*
van A. Dürer
(NK 3550, Koenigscollectie)

De commissie stelt in haar advies vast dat de meeste van de geclaimde kunstwerken (28 schilderijen en de 37 tekeningen) tot 1940 tot de collectie van Franz W. Koenigs behoorden. Ten aanzien van een kleine groep van zes schilderijen concludeert zij echter dat onzeker is of deze schilderijen ooit tot de collectie van Koenigs hebben behoord. Voor wat betreft deze groep strandt het verzoek op deze conclusie.

De commissie onderzoekt of het bezitsverlies door Koenigs voor wat betreft de overige werken aangemerkt kan worden als onvrijwillig in de zin van het restitutiebeleid. Onder verwijzing naar haar instellingsbesluit hanteert zij daarvoor als criterium dat sprake moet zijn van onvrijwillig bezitsverlies als gevolg van omstandigheden die direct verband houden met het nazi-regime. Hiervan is naar haar oordeel geen sprake: het bezitsverlies door Koenigs had uitsluitend een economische/zakelijke oorzaak. De commissie wijst

---

⁷ Deze diende op 24 maart 2003 een verzoek tot afwijzing van de claim in bij de staatssecretaris, die bij brief van 8 mei 2003 de Restitutie Commissie verzocht dit verzoek bij haar advies te betrekken. Voor een uiteenzetting en verantwoording van het onderzoek, zie het advies.

daarbij op de internationale monetaire maatregelen, waardoor Koenigs al begin jaren '30 en zonder enig verband met het nazi-regime, genoodzaakt was een lening af te sluiten bij de bank Lisser & Rosenkranz en zijn kunstcollectie tot zekerheid aan deze bank over te dragen. Toen aan de vooravond van de oorlog vervolgens bleek dat hij deze lening niet kon terugbetalen, werd de kunstcollectie om deze reden verkocht. De commissie overweegt hieromtrent: “.. dat het bezitsverlies van Koenigs geen gevolg was van omstandigheden die in directe relatie stonden met het nazi-regime doch uitsluitend verband hield met de economische omstandigheden in Duitsland, die aanleiding hadden gegeven tot de zogenaamde "Stillhalte", een maatregel ten gevolge waarvan Koenigs niet vrijelijk kon beschikken over het Duitse deel van zijn vermogen. Daardoor was hij gedwongen in Nederland geld te lenen tegenover het tot zekerheid afstaan van zijn collectie. Een bezitsverlies derhalve dat uitsluitend een economische/zakelijke oorzaak had. Dat er ten tijde van de onderhandelingen over en de verkoop van de collectie sprake was van een alom aanwezige oorlogsdreiging kan aan het voorgaande geen afbreuk doen.” De commissie stelt daarnaast vast dat Koenigs niet behoorde tot een vervolgte bevolkingsgroep noch daarmee gelijk gesteld kan worden, zoals verzoekster beargumenteerde. Ten aanzien hiervan overweegt de commissie: “.. over de persoon Koenigs [komt] het beeld naar voren van een invloedrijk zakenman die zich – zeker in vergelijking met het joodse volksdeel - in vrijheid kon bewegen, een vrijheid waarvan hij gedurende de jaren 1938-1940 gebruik heeft gemaakt door te blijven handelen, ook met de Duitsers/nazi's. Naast altruïstische motieven – de belangen van zijn joodse vrienden – speelden zonder twijfel zijn eigen financiële belangen en zijn belangen als kunstverzamelaar daarbij een rol.” Dit betekent dat er voor wat betreft de vaststelling van de onvrijwilligheid van de verkoop geen sprake is van een omkering van de bewijslast, zoals bij een verkoop door een joodse particulier tijdens de bezetting. De conclusie dat het hier niet om onvrijwillig bezitsverlies in de zin van het restitutiebeleid gaat, wordt tenslotte nog overtuigend ondersteund - aldus de commissie - door de houding en verklaring van leden van de familie Koenigs na de oorlog, onder wie de weduwe van Koenigs.

9. *Portret van een jongen*
van A. Holbein
(NK 3575 - A, Koenigscollectie)

10. *Portret van een kind*
van A. Holbein
(NK 3575 - B, Koenigscollectie)

In haar beslissing van 10 december 2003 volgt de staatssecretaris het advies en wijst het verzoek tot teruggave van de Koenigscollectie af.

Gezien de verwarring die kan ontstaan als men het over 'de claim Koenigs' heeft, is het van belang vast te stellen dat de commissie adviseerde over de anno 2003 tot de Rijkscollectie behorende kunstwerken. Haar advies betreft niet de voorwerpen uit het voormalig bezit van F.W. Koenigs die in bezit zijn van de Stichting Boijmans Van Beuningen of de Gemeente Rotterdam, noch om werken uit de collectie Koenigs die uiteindelijk in Russische of andere collecties terecht zijn gekomen.

7. *Musicerend gezelschap op een terras* van Dirk Hals (RC 1.16)

In haar twaalfde en tevens laatste advies van 2003 komt de Commissie tot een oordeel over een claim op het 17e eeuwse paneel *Musicerend gezelschap op een terras* van Dirk Hals, de jongere broer van Frans Hals (NK 1456). De claim werd in maart 2003 namens de erven van de oorspronkelijke eigenaar, M. de Kadt, ingediend bij de Staatssecretaris van Cultuur, die deze op 26 mei 2003 voor advies aan de commissie voorlegde.

Het schilderij van Dirk Hals maakte onder inventarisnummer NK 1456 sinds 1946 deel uit van de Rijkscollectie. Aan de herkomstgeschiedenis van het schilderij wordt door Bureau Herkomst Gezocht aandacht besteed in het boek *Betwist Bezit*.⁸ In 2003 is het paneel tentoongesteld in het Fries Museum in Leeuwarden tijdens de tentoonstelling 'Herkomst Gezocht'. Tot dat moment maakte het als langdurige bruikleen van het Instituut Collectie Nederland⁹ deel uit van de collectie van het Frans Hals Museum te Haarlem.

Eind 1940 verloor De Kadt het schilderij bij een ruil tegen een uitreisvisum. Dit, nadat een eerdere vluchtpoging per schip was mislukt. Via een Duitse tussenpersoon, een zekere Schönemann, verkocht hij de Dirk Hals voor een bedrag van NLG 8000 aan de zogenaamde 'Dienststelle Mühlmann'. Dit zelfde bedrag werd aan deze tussenpersoon betaald voor de levering van het uitreisvisum. De Kadt heeft zodoende via Berlijn en Spanje de Verenigde Staten weten te bereiken. In november 1946 werd het schilderij in Duitsland teruggevonden en als 'geconfisceerd' bezit naar Nederland gerecupereerd.¹⁰ In 1948 deed De Kadt vanuit zijn woonplaats New York een poging om het kunstwerk terug te krijgen. Deze poging strandde op het oordeel van de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK) dat er sprake was van een vrijwillige verkoop, aangezien de eigenaar zelf het initiatief tot de verkoop had genomen. De Dirk Hals heeft sindsdien deel uitgemaakt van de Rijkscollectie.

---

⁸ *Betwist Bezit*, zie hierboven noot 5

⁹ Namens de minister van OCW beheert het Instituut Collectie Nederland (ICN) de NK-collectie

¹⁰ Enkele jaren later kwam een stilleven van de hand van Pieter Claesz, in 1940 door dezelfde eigenaar verloren, naar Nederland terug. Dat werk werd in 1952 in opdracht van het ministerie van Financiën geveild en behoort dus niet meer tot de NK-collectie. Zie pag. 168-169 *Betwist Bezit*

In haar advies van 15 december 2003 stelt de Restitutie Commissie op grond van het huidige restitutiebeleid vast dat het schilderij van Dirk Hals onvrijwillig, als een gevolg van omstandigheden die direct in verband staan met het nazi-regime, uit het bezit van de eigenaar is geraakt. Zij acht het verzoek om teruggave dan ook toewijsbaar. De commissie overweegt hiertoe allereerst dat er voor wat betreft een verkoop tijdens de bezetting, aangegaan door een persoon die behoorde tot een vervolgte bevolkingsgroep en behoudens aanwijzingen van het tegendeel, volgens het door de regering geformuleerde beleid uitgegaan dient te worden van de onvrijwilligheid van het bezitsverlies. Aanwijzingen dat het om een vrijwillige verkoop zou gaan, acht zij na onderzoek overtuigend bestreden. De omstandigheid dat de SNK in 1948 over de aard van de verkoop anders oordeelde, doet daar volgens de commissie niet aan af. Hierbij wijst zij op een uitspraak uit 1952 van de Raad voor het Rechtsherstel (Afdeling Rechtspraak) waarin de opvatting van de SNK, dat eigen initiatief tot verkoop aan een teruggave in de weg zou staan, al werd afgewezen. De vraag of tegenover deze teruggave enig bedrag ter zake van terugbetaling van de verkoopopbrengst zou moeten staan, beantwoordt de commissie tenslotte negatief. Deze verkoopopbrengst is aangewend voor de bekostiging van het uitreisvisum en kwam dus niet ter vrije beschikking van de eigenaar.

In haar beslissing van 23 januari 2004 volgde de staatssecretaris dit advies en honoreerde zij de claim van verzoeker tot teruggave van *Musicerend gezelschap op een terras* van Dirk Hals.

11. *Musicerend gezelschap op een terras*
van Dirk Hals (NK 1456)

3. Wetenswaardigheden over afgehandelde zaken

Van de kunstwerken waarvan de Restitutie Commissie teruggave adviseert, is door onderzoek het 'oorlogsverleden' bekend geworden. Aan het verloop van hun geschiedenis nadat ze aan de oorspronkelijke eigenaar of diens erfgenamen zijn teruggegeven, wordt begrijpelijkerwijs doorgaans geen ruchtbaarheid gegeven. En uiteraard valt dit verloop buiten het onderzoeksgebied van de commissie. Die paar gevallen waarin wel iets bekend is gemaakt over kunstwerken die op advies van de commissie zijn teruggegeven, staan hieronder beschreven.

In de maanden mei en juni van 2003 berichtten enkele Nederlandse kranten over veiling van kunstwerken uit de Gutmann collectie. Het betrof een aanzienlijk deel van de meer dan 200 kunstvoorwerpen, die op advies van de Restitutie Commissie aan de erven van F.B.E. Gutmann zijn teruggegeven. Een van de pronkstukken van de ter veiling aangeboden kunstwerken was een zilveren schenkkkan, gemaakt door Johannes Lencker I. Van 1954 tot 2002 was deze kan in bruikleen bij het Rijksmuseum in Amsterdam, waar het een belangrijke plaats in de zogenaamde Schatkamer innam. Op de veilingen heeft het Rijksmuseum de schenkkkan en enkele andere objecten, die zij ook lange tijd in bruikleen had gehad, gekocht.

12. *Dubbelbokaal* door Hans Petzolt
ter veiling aangeboden door de erven Gutmann

13. *Paaslam*
toegeschreven aan Huybrecht Beuckeleer

Onlangs ontving de Restitutie Commissie het bericht dat het schilderij *Paaslam*, toegeschreven aan Huybrecht Beuckeleer, door de in de Verenigde Staten wonende erfgenaam van de oorspronkelijke eigenaren in bruikleen is gegeven aan het Ringling Museum in Sarasita in Florida. Dit schilderij behoorde tot de oorlog toe aan een Oostenrijks-joodse familie en is in 2002 op advies van de commissie door de Nederlandse overheid aan de erfgenamen teruggegeven. Daarvoor maakte het deel uit van de NK-collectie en was het te zien in het Bonnefantenmuseum in Maastricht.

De commissie adviseerde de staatssecretaris in april 2003 om twee schilderijen terug te geven aan de erven van de oorspronkelijke eigenaar tegen betaling van een bedrag, dat overeen zou moeten komen met de huidige opbrengst bij onderhandse verkoop van die schilderijen (door een beëdigd taxateur te bepalen), onder aftrek van een provisie van 25%. Het betrof *Portret van een man met hazewindhond* van Thomas de Keyser en *De slapende*

herbergierster naar Nicolaas Maes. Laatstgenoemd schilderij werd ten tijde van de verkoop in de oorlog nog voor origineel gehouden. (Zie hoofdstuk 2 voor een samenvatting van het advies inzake RC 1.4 en de bijlagen voor een geanonimiseerde versie.) Aan dit advies, het eerste en voorsnog het enige waarin de commissie teruggave verbindt aan betaling, hebben verschillende Nederlandse kranten na bekendwording van de gelijklopende beslissing van de staatssecretaris aandacht besteed. Voorzover de commissie bekend, zijn de schilderijen inmiddels onder de gestelde voorwaarden teruggegeven.

In Verslag 2002 maakte de commissie melding van het schilderij *Gezicht op de Binnen-Amstel met de Blauwbrug*, behorend tot de NK-collectie, dat onvindbaar was. Hoewel de commissie het verzoek om teruggave van dit schilderij toewijsbaar achtte, kon zij dit door de vermissing van het schilderij niet adviseren. In plaats daarvan adviseerde zij schadeloosstelling van de erfgenamen van de oorspronkelijke eigenaar in het geval het schilderij onvindbaar zou blijven. De staatssecretaris hield zijn beslissing hierover aan. Nadat het schilderij toch was teruggevonden in een gebouw van het ministerie van Defensie, kon hij het restitutieverzoek van de erven in maart 2003 alsnog honoreren.

Vermeldenswaardig, ten slotte, is ook de tentoonstelling 'Herkomst Gezocht' die van 18 februari tot en met 31 augustus te bezoeken was in het Fries Museum in Leeuwarden. Deze tentoonstelling, gebaseerd op de onderzoeksvragen en –resultaten van Bureau Herkomst Gezocht, illustreerde aan de hand van tekstborden en foto's de oorlogsgeschiedenis van getoonde kunstvoorwerpen. Deze hadden gemeen dat zij tijdens de Tweede Wereldoorlog, vrijwillig of onder dwang, aan de bezetter zijn afgestaan en na de oorlog naar Nederland zijn teruggehaald, waar ze vervolgens deel uit gingen maken van de NK-collectie. Onder de getoonde werken bevond zich onder andere het schilderij *Venus in de Smidse van Vulcanus* naar F. Boucher. Dit schilderij is in 2002 op advies van de Restitutie Commissie teruggegeven aan de erfgenaam van de oorspronkelijke eigenaar. Ook het schilderij *Musicerend gezelschap op een terras* van Dirk Hals, waarover de commissie in december 2003 teruggave adviseerde, hing op deze tentoonstelling. Behalve kunstvoorwerpen waarvan de herkomst achterhaald is, was een tentoonstellingszaal gewijd aan kunstwerken met onbekende herkomst. Bezoekers die licht op de herkomst van deze werken konden doen schijnen, werden uitgenodigd een briefje in een daartoe geplaatste brievenbus te deponeren. Dit heeft in ieder geval tot één restitutieverzoek geleid. Het museum initieerde deze tentoonstelling, omdat het zelf belangrijke kunstwerken uit de NK-collectie in bruikleen heeft.

4. Mandaat en beleidskader

4.1 Mandaat

Bij de door de commissie in 2003 behandelde zaken ging het, evenals in 2002, telkens over kunstvoorwerpen die behoren tot de Rijkscollectie, dus om voorwerpen in bezit c.q. beheer van de rijksoverheid. Hiermee heeft de commissie in de door haar afgehandelde zaken steeds uitvoering gegeven aan haar hoofdtaak, beschreven in het Instellingsbesluit (artikel 2 lid 1 jo. 4):

Artikel 2

lid 1 Er is een commissie die tot taak heeft de minister op diens verzoek te adviser-en over de te nemen beslissingen op verzoeken om teruggave van cultuuroederen waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren en die zich thans in bezit van de Staat der Nederlanden bevinden.

lid 4 De commissie verricht de adviestaak, bedoeld in het eerste lid, met inachtneming van het rijksbeleid ter zake.

Daar het in alle behandelde zaken tot op heden om kunstvoorwerpen ging die tot de Rijkscollectie behoren, heeft de commissie nog geen toepassing hoeven geven aan haar taak die is beschreven in artikel 2 lid 2 jo. 3 en 5 van haar Instellingsbesluit:

Artikel 2

lid 2 De commissie heeft voorts tot taak op verzoek van de minister advies uit te brengen over geschillen over teruggave van cultuuroederen tussen de oorspronkelijke eigenaar die door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit verloor of diens erfgenamen en de huidige bezitter niet zijnde de Staat der Nederlanden.

lid 3 De minister dient een verzoek om advies als bedoeld in het tweede lid uitsluitend in bij de commissie, indien de oorspronkelijke eigenaar of diens erfgenamen en de huidige bezitter de minister daarom hebben gevraagd.

lid 5 De commissie verricht de adviestaak, bedoeld in het tweede lid, naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid.

Tijdens een Algemeen Overleg op 22 november 2001 over onder meer het Instellingsbesluit van de Restitutie Commissie vroegen Tweede Kamerleden om een verduidelijking van de vereiste instemming van beide partijen in geschillen, waarbij de Staat der Nederlanden niet de huidige bezitter van het in het geding zijnde kunstvoorwerp is.¹¹ Dergelijke verzoeken worden (artikel 2 lid 3, hierboven) slechts voorgelegd aan de Commissie als ook de huidige bezitter daarmee instemt. De Staatssecretaris van Cultuur is in haar brief aan de Tweede Kamer van 5 december 2003 op de vraag om verduidelijking van dit vereiste teruggekomen. Namens de regering gaf zij de volgende toelichting:

“Voor wederzijdse toestemming van betrokken partijen is indertijd - in lijn met de regels voor andere vormen van niet-gerechtelijke geschillenbeslechting - gekozen omdat het niet voor de hand ligt dat het advies van de restitutiecommissie door één partij die zich tegen de adviesaanvraag verzet, zal worden opgevolgd. In het licht van de zware belasting van de restitutiecommissie uit hoofde van haar huidige adviestaak ziet de regering geen reden het mandaat van de restitutiecommissie uit te breiden tot adviezen waarvan de kans dat ze worden opgevolgd gering is.”

Uit: Brief van de Staatssecretaris van OCW, mr. M.C. van der Laan aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal d.d. 5/12/2003, kenmerk DCE/03/57350, bijlage 4.

4.2 Regeringsbeleid

De commissie voert haar hoofdtaak ingevolge artikel 2 lid 1 jo artikel 2 lid 4 uit met inachtneming van het regeringsbeleid ter zake. Dit regeringsbeleid en de aanbevelingen van de Commissie Ekkart, die ten grondslag liggen aan de beleidsregels die meer specifiek betrekking hebben op de teruggave van cultuurgoederen die oorspronkelijke eigenaren voor niet-commerciële doeleinden in bezit hadden, staan beschreven in Verslag 2002.¹² In het rapport van de Commissie Ekkart¹³, waarin zij deze aanbevelingen doet en toelicht, kondigt zij aanbevelingen aan die zich specifiek richten op het beleid inzake teruggave van kunstvoorwerpen, die tot de handelsvoorraad behoorden van een kunsthandel.

Op 28 januari 2003 presenteerde de Commissie Ekkart haar aanbevelingen voor het restitutiebeleid 'inzake de teruggave van kunstwerken die verkocht zijn door onder leiding van Verwalters geplaatste kunsthandels'.¹⁴ Op 5 december 2003 reageerde de regering op

¹¹ Zie Verslag 2002, paragraaf 2.7, pag. 18

¹² Zie Verslag 2002, hoofdstuk 2, pag. 7-18 en bijlagen 1 t/m 7 bij Verslag 2002

¹³ *Herkomst Gezocht*, Aanbevelingen Commissie Ekkart, april 2001, bijlage 5 bij Verslag 2002

¹⁴ *Aanbevelingen inzake de kunsthandel*, Commissie Ekkart, aangeboden bij brief d.d. 28 januari 2003, zie bijlage 3

deze aanbevelingen. Zij gaf op die datum te kennen de aanbevelingen, die enigszins afwijken van het beleid voor particulier kunstbezit,¹⁵ in hun geheel over te nemen en deze daarmee in beleid om te zetten.¹⁶ Aangezien de Restitutie Commissie conform haar Instellingsbesluit haar adviestaak verricht met inachtneming van het rijksbeleid, zal dit beleid uitermate relevant zijn voor haar werkzaamheden.

Gedurende 2003 waren claims op voorwerpen, die tot de handelsvoorraad van een kunsthandel behoorden en namens die kunsthandel of zijn rechtsoptvolgers werden teruggevraagd, niet in behandeling bij de commissie. De Staatssecretaris van Cultuur liet in een brief van 9 december 2003 aan de voorzitter van de Restitutie Commissie weten dat vanaf die datum restitutieverzoeken van kunsthandelaren eveneens ter advisering zullen worden voorgelegd.

Gegeven het feit dat de commissie in 2003 nog niet te maken heeft gehad met zaken waarop het kunsthandelbeleid van toepassing is, zal dit beleid in dit Verslag 2003 niet nader worden besproken. De aanbevelingen van de Commissie Ekkart en de regeringsreactie zijn in hun geheel opgenomen als bijlagen bij dit Verslag.¹⁷

14. Claimtentoonstelling van schilderijen, tekeningen en tapijten in het Rijksmuseum, Amsterdam, 20 april-9 juni 1950

---

¹⁵ Zo is opvallend dat in dit beleid en in de daarin ten grondslag liggende aanbevelingen van de Commissie Ekkart de ruime werking van het begrip 'nova', als grond om een afgehandelde zaak nogmaals te beoordelen, ontbreekt

¹⁶ In de begeleidende brief van de Staatssecretaris van OCW aan de voorzitter van de Restitutie Commissie van 9 december 2003, waarin deze wordt geïnformeerd over het beleid, wordt toegelicht “..zoals u zult zien neemt de regering de tweede reeks aanbevelingen van de Commissie Ekkart zonder meer over. Wel worden de aanbevelingen op enkele punten door de regering aangescherpt, om zo te komen tot een consistent teruggavebeleid voor zowel particulier bezit als bezit afkomstig van kunsthandelaren.” De aanscherping heeft betrekking op het standpunt van de regering (zie bijlage 4) om, waar de commissie Ekkart van 'joodse handelaren' spreekt, dit te laten gelden voor alle 'handelaren uit de vervolgde bevolkingsgroepen'

¹⁷ Zie bijlagen 3 en 4 bij dit Verslag

4.3 Algemene overwegingen Restitutie Commissie

De commissie heeft bij aanvang van haar werkzaamheden in 2002 algemene overwegingen geformuleerd, die zij tot dusverre aan haar adviezen ten grondslag heeft gelegd en daarin heeft opgenomen. Deze overwegingen zijn gebaseerd op het toetsingskader, zoals dit haar is gegeven in haar Instellingsbesluit. Voortschrijdend inzicht heeft de commissie in 2003 doen besluiten om in overweging b. 'andere zaken' te vervangen door 'latere zaken'.

Algemene overwegingen, geformuleerd door de Restitutie Commissie

- a. De Restitutie Commissie laat zich bij haar advisering leiden door de beleidslijnen van de Commissie Ekkart en de regering ter zake.
- b. De Restitutie Commissie heeft zich de vraag gesteld of een uit te brengen advies invloed mag ondervinden van mogelijke consequenties voor de beslissing in latere zaken. De commissie beantwoordt die vraag, behoudens bijzondere omstandigheden, ontkennend omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de betrokken bezoeker.
- c. De Restitutie Commissie heeft zich voorts afgevraagd op welke wijze moet worden omgegaan met het gegeven dat bepaalde feiten niet meer zijn te achterhalen, dat bepaalde gegevens verloren zijn gegaan of niet zijn teruggevonden, of anderszins bewijzen niet meer zijn bij te brengen. De commissie is daaromtrent van mening dat, indien het tijdsverloop (mede) oorzaak is van de ontstane problemen, het risico daarvoor, behoudens bijzondere omstandigheden, behoort te liggen bij de overheid.
- d. De Restitutie Commissie is ten slotte van mening dat inzichten en omstandigheden die naar algemene maatschappelijke opvattingen sinds de Tweede Wereldoorlog klaarblijkelijk zijn veranderd, gelijk mogen worden gesteld aan nova (nieuwe feiten).

5. Werkwijze Restitutie Commissie

Het vierde artikel van het Instellingsbesluit¹⁸ bepaalt dat ieder verzoek om advies door ten minste drie commissieleden, waaronder in ieder geval de voorzitter of de vice-voorzitter, beoordeeld dient te worden en dat het de commissie vrijstaat om nadere regels met betrekking tot haar werkwijze te treffen. In 2003 heeft de commissie in totaal veertien keer vergaderd over de aan haar voorgelegde zaken. Hierbij was steeds de voorzitter aanwezig. Een enkele keer was een commissielid verhinderd de vergadering bij te wonen, maar nooit werd met minder dan vijf leden vergaderd. Er zijn enkele extra bijeenkomsten geweest van de voorzitter of leden van de commissie met de secretaris om conceptadviezen op te stellen. Bij de beoordeling van de zeven verzoeken waarover de commissie in 2003 advies uitbracht, waren alle zes commissieleden betrokken

5.1 Procedure

Bij de behandeling van een zaak hebben zich in 2003 ten opzichte van 2002 nauwelijks veranderingen van procedurele aard voorgedaan. De enige verandering betreft de verlenging van de termijn. In Verslag 2002 werd hierover opgemerkt dat de aanvankelijk door de staatssecretaris bepaalde termijn van 12 weken in de meeste zaken onvoldoende tijd bood om tot een weloverwogen advies te komen. Dientengevolge werd een termijn van 16 weken vastgesteld. Ook deze termijn kon, indien de behandeling van een zaak dat vereiste, steeds met 16 weken worden verlengd. In 2003 werd duidelijk dat de behandeling van een zaak door de commissie gemiddeld 6 maanden in beslag neemt. Dit kan niet alleen worden verklaard door de toename van het aantal zaken dat aan de commissie is voorgelegd, maar ook door de doorgaans onvolledige wijze waarop de ingediende restitutieverzoeken zijn gedocumenteerd, waardoor nader onderzoek noodzakelijk is. Bovendien wordt verzoekers altijd de mogelijkheid geboden om te reageren op de resultaten van dit onderzoek. Met zo'n reactie en de verwerking daarvan gaat vaak enige tijd gepaard. Een en ander heeft ertoe geleid dat in overleg met de staatssecretaris in september 2003 is besloten de termijn voor de behandeling van een zaak in beginsel op 32 weken te stellen. Indien nodig, kan de commissie deze termijn steeds met eenzelfde periode verlengen. Van zo'n verlenging stelt zij de staatssecretaris en de verzoeker schriftelijk op de hoogte.

Mede ingegeven door de toename en de aard van het aantal voorgelegde zaken heeft het secretariaat van de commissie in 2003 een draaiboek opgesteld, dat houvast biedt bij het op professionele wijze procedureel ondersteunen van de commissie. Hierin is zij bijgestaan door het organisatie adviesbureau Intraventie.

---

¹⁸ Zie bijlage 1

15. Interieur van een depot van het Nationaal Archief

5.2 Onderzoek

Het onderzoek dat aan een advies ten grondslag ligt, wordt onder verantwoordelijkheid van de commissie uitgevoerd. Hierin maakt de commissie onderscheid tussen basisonderzoek en nader onderzoek. Het basisonderzoek richt zich op de herkomst van het geclaimde kunstwerk (of de geclaimde kunstwerken), hetgeen over het algemeen in samenwerking met Bureau Herkomst Gezocht wordt uitgezocht, en op de informatie die de verzoeker verstrekt aan de hand van een vragenformulier. Als dit basisonderzoek de commissie niet voldoende duidelijkheid over een zaak biedt om tot advisering over te kunnen gaan, volgt nader onderzoek. Dit is (zie de beschrijving van de in 2003 behandelde zaken in hoofdstuk 2) doorgaans het geval. Voor dit nader onderzoek maakt de commissie gebruik van de juridische, historische dan wel kunsthistorische expertise van haar leden¹⁹ en de juridische kennis en onderzoekscapaciteiten van haar secretaris-rapporteur.²⁰ In voorkomende gevallen laat zij zich bovendien door externe specialisten informeren, waarvan dan melding wordt gemaakt in de adviezen. Het onderzoek resulteert in een onderzoeksrapport, dat onder verantwoordelijkheid van de commissie wordt opgesteld.

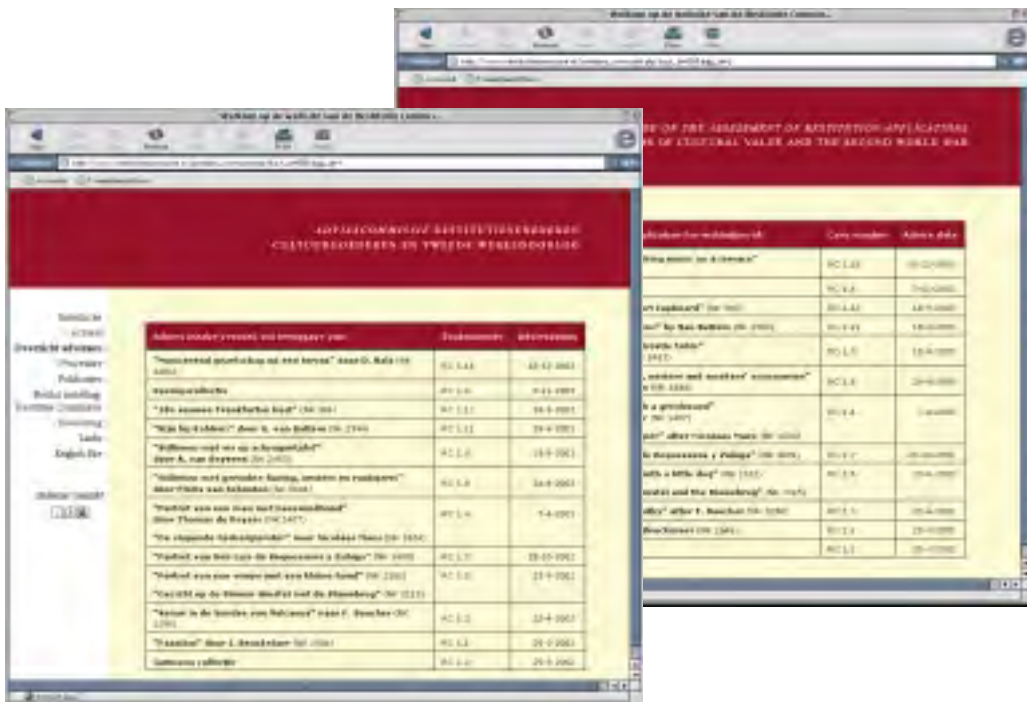
¹⁹ Zie Instellingsbesluit artikel 3 en de toelichting daarop, bijlage 1

²⁰ Zie Instellingsbesluit artikel 5 en de toelichting daarop, bijlage 1

Zoals ook blijkt uit de beschrijving van de behandelde zaken in hoofdstuk 2, variëren de omvang van het onderzoek en de onderzoeksvragen per zaak. De complexiteit van het onderzoek naar zaken die de commissie in 2003 behandelde en die te verwachten zijn in 2004, waaronder kunsthandelzaken, hebben de commissie tot uitbreiding van haar onderzoekscapaciteit doen besluiten. Daartoe zijn eind 2003 stappen ondernomen.

5.3 Website

Sinds augustus 2003 kunnen de Nederlands- en Engelstalige versies van de website van de Restitutie Commissie geraadpleegd worden: www.restitutiecommissie.nl of www.restitutionscommittee.org. Hierop zijn op eenvoudige wijze alle uitgebrachte adviezen te vinden, zo ook publicaties zoals Verslag 2002 en 2003, door de commissie vrijgegeven persberichten en informatie over bijvoorbeeld haar samenstelling en werkwijze. De informatie wordt zo vaak als nodig is door het secretariaat van de commissie bijgewerkt. De website, die met hulp van Outdare internet services tot stand is gekomen, is gekoppeld aan de sites van het ministerie van OCW, Bureau Herkomst Gezocht en het Instituut Collecties Nederland. Aan de hand van zogenaamde ‘usage statistics’ kon op 31 december 2003 worden vastgesteld dat de site sinds haar inwerkingstelling 1827 keer is bezocht. Opmerkelijk is de toename van het aantal bezoekers direct na de bekendmaking van een beslissing van de staatssecretaris over een restitutieverzoek, waarover de commissie advies uitbracht.

6. Activiteiten

Bij de uitvoering van haar werkzaamheden heeft de Restitutie Commissie met verschillende instanties te maken, die direct bij de restitutie van kunstvoorwerpen betrokken zijn, zoals het Ministerie van OCW, de Commissie Ekkart, het Instituut Collecties Nederland (ICN) en Bureau Herkomst Gezocht (BHG). Daarnaast houdt zij zich op diverse manieren op de hoogte van de in de samenleving levende opvattingen over onderwerpen, die haar werkterrein raken. In 2003 woonden leden van de commissie en het secretariaat bijvoorbeeld drie symposia bij. Ook de ontwikkelingen op het gebied van restitutie van kunstvoorwerpen in het buitenland hebben haar belangstelling. Teneinde hierover geïnformeerd te worden, zijn in 2003 de eerste contacten gelegd met personen en instanties die zich in andere landen met dit onderwerp bezighouden. Ook voorziet de commissie zich van informatie door het bijhouden van (internationale) publicaties. In het hierna volgende wordt verslag gedaan van de symposia die in 2003 zijn bijgewoond en van de kennismaking met personen en instanties die zich in Groot-Brittannië met de restitutie van cultuuroederen bezighouden.

Symposium ‘Cultuuroederen en verjaring’, Christie’s Amsterdam

In mei 2002 adviseerde de Restitutie Commissie de teruggave van de geclaimde kunstwerken uit de Gutmann collectie. De staatssecretaris nam dit advies over en wees de claim van de erven van F.B.E. Gutmann toe. Zoals ook in hoofdstuk 3 van dit Verslag is beschreven, boden de erven een deel van de kunstwerken ter veiling aan. Bij Christie’s in Amsterdam werden op 13 mei 2003 enkele voorwerpen en schilderijen uit de Gutmann collectie geveild. Hieraan voorafgaand organiseerde het veilinghuis op 7 mei een symposium, dat door leden van de commissie en haar secretaris-rapporteur werd bijgewoond. Aan de hand van stellingen werd door een panel over onderwerpen als verjaring en restitutie gediscussieerd. Een van de stellingen betrof het bepalen van een termijn, waarbinnen restitutieverzoeken kunnen worden ingediend.

Internationaal symposium ‘Resolution of Cultural Property Disputes’, Permanente Hof voor Arbitrage in Den Haag

Het Permanente Hof voor Arbitrage organiseerde op 23 mei 2003 een symposium over de ‘Resolution of Cultural Property Disputes’ in het Vredespaleis in Den Haag. Dit internationale symposium werd door vertegenwoordigers van de Restitutie Commissie bijgewoond. Diverse sprekers met verschillende achtergronden belichtten de praktijk en theorie van disputen over cultuurbezit en de mogelijkheden voor beslechting daarvan. Een van de vier sessies was expliciet gewijd aan kunstroof ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Daarin werden bijvoorbeeld de problemen die joodse slachtoffers van kunstroof ondervinden bij het terugkrijgen van hun kunstwerken aan de orde gesteld en het belang van een goede registratie van alle herkomstonderzoeken in een database

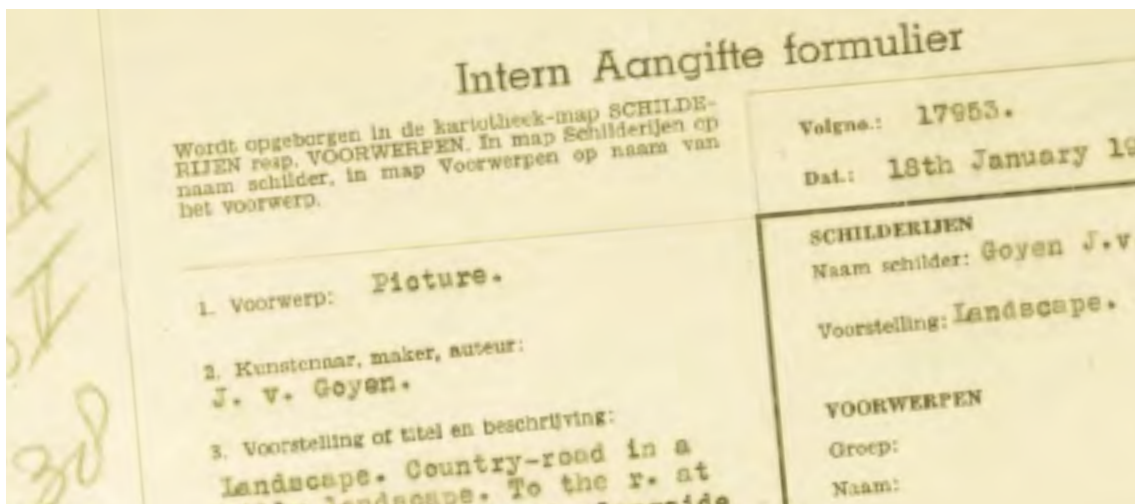
onderstreept. In de slotsessie van het symposium werd voorgesteld om het Hof voor Arbitrage aan te wijzen als rechtsprekend lichaam in disputen over cultuurbezit, hetgeen echter geen unanieme bijval vond.

Najaarsbijeenkomst Vereniging Kunst Cultuur Recht

Op 10 oktober vond de najaarsbijeenkomst van de Vereniging Kunst Cultuur Recht plaats in Amsterdam, waar de secretaris-rapporteur bij aanwezig was. Een van de sprekers was professor Norman Palmer, een lid van het Spoliation Advisory Panel in Engeland. Tijdens de afsluitende plenaire discussie kwamen de verschillen tussen de behandeling van restitutiezaken in Groot-Brittannië en Nederland aan de orde en die tussen de daarbij betrokken commissies.

Kennismaking met Britse gang van zaken

In mei 2003 ontvingen vertegenwoordigers van de Restitutie Commissie drie gasten uit Engeland, werkzaam op het gebied van restitutie van cultuurgoederen. In november legden de vice-voorzitter en de secretaris-rapporteur van de Restitutie Commissie met de secretaris van de Commissie Ekkart een tegenbezoek af. Doel van deze ontmoetingen was om elkaar over en weer te informeren over de gang van zaken in beide landen. Een en ander leerde dat Groot-Brittannië een zogenaamd Spoliation Advisory Panel kent. Dit Panel beoordeelt onder andere individuele claims van eigenaren of hun erfgenamen, die gedurende het nazi-regime (1933-1945) het bezit zijn verloren over cultuurgoederen die zich nu in het bezit van een nationale collectie of een ander voor het publieke welzijn opgericht museum of galerie in Groot-Brittannië bevinden, en adviseert de verzoeker en de betrokken instelling over een passende oplossing. Ten tijde van het bezoek aan Engeland in november had het Panel over één zaak, betreffende een schilderij van Jan Griffier, advies uitgebracht en waren enkele zaken aanhangig.

16. Fragment van Intern Aangifte formulier betreffende een schilderij van Jan van Goyen

Bijlagen

1.	Besluit Adviescommissie restitutieverzoeken en Tweede Wereldoorlog van 16 november 2001 (WJZ/2001/45374(8123))	39
2.	Adviezen	45
1.	Advies inzake RC 1.4	45
2.	Advies inzake RC 1.8	49
3.	Advies inzake RC 1.11	51
4.	Advies inzake RC 1.9	53
5.	Advies inzake RC 1.12	55
6.	Advies inzake RC 1.6	58
7.	Advies inzake RC 1.16	90
3.	Aanbevelingen inzake de kunsthandel, Commissie Ekkart, aangeboden bij brief d.d. 28 januari 2003	95
4.	Brief van de Staatssecretaris van OCW, mr. M.C. van der Laan aan de voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal d.d. 5/12/2003, kenmerk DCE/03/57350	100

Besluit van de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, dr. F. van der Ploeg, houdende Instelling van een commissie die adviseert over verzoeken om teruggave van cultuurgoederen waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren en die zich thans in bezit van de Staat der Nederlanden bevinden (Besluit adviescommissie restitutieverzoeken cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog)

WJZ/2001/45374(8123)

16 november 2001

, dr. F. van der Ploeg,

Handelende in overeenstemming met het gevoelen van de ministerraad;

Gelet op artikel 15, derde lid, van de Archiefwet 1995;

Besluit:

Artikel 1

In dit besluit wordt verstaan onder:

- a. de minister: de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen;
- b. het ministerie: het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen;
- c. de commissie: de commissie, bedoeld in artikel 2 van dit besluit.

Artikel 2

1. Er is een commissie die tot taak heeft de minister op diens verzoek te adviseren over de te nemen beslissingen op verzoeken om teruggave van cultuurgoederen waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren en die zich thans in bezit van de Staat der Nederlanden bevinden.
2. De commissie heeft voorts tot taak op verzoek van de minister advies uit te brengen over geschillen over teruggave van cultuurgoederen tussen de oorspronkelijke eigenaar die door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit verloor of diens erfgenamen en de huidige bezitter niet zijnde de Staat der Nederlanden.
3. De minister dient een verzoek om advies als bedoeld in het tweede lid uitsluitend in bij de commissie, indien de oorspronkelijke eigenaar of diens erfgenamen en de huidige bezitter gezamenlijk de minister daarom gevraagd hebben.
4. De commissie verricht de adviestaak, bedoeld in het eerste lid, met inachtneming van het rijksbeleid ter zake.
5. De commissie verricht de adviestaak, bedoeld in het tweede lid, naar maatstaven van redelijkheid en billijkheid.

Artikel 3

1. De commissie bestaat uit ten hoogste 7 leden, waaronder de voorzitter en de plaatsvervangend voorzitter.

Instellingsbesluit

2. De voorzitter en de plaatsvervangend voorzitter bezitten de hoedanigheid van meester in de rechten.
3. Tenminste een lid van de commissie bezit een zodanige historische deskundigheid over de Tweede Wereldoorlog dat een wezenlijke bijdrage aan de werkzaamheden van de commissie kan worden geleverd.
4. Tenminste een lid van de commissie bezit een zodanige kunsthistorische of museale deskundigheid dat een wezenlijke bijdrage aan de werkzaamheden van de commissie kan worden geleverd.
5. De minister benoemt de voorzitter, de plaatsvervangend voorzitter en de andere leden voor een periode van ten hoogste 3 jaar. Zij maken geen deel uit van het ministerie en zijn ook overigens niet werkzaam onder verantwoordelijkheid van de minister.
6. De voorzitter, vice-voorzitter en de andere leden kunnen eenmaal worden herbenoemd.

Artikel 4

1. De commissie behandelt een verzoek om advies met ten minste drie leden in een door de voorzitter te bepalen samenstelling met dien verstande dat bij de behandeling in ieder geval de voorzitter of de vice-voorzitter betrokken is.
2. De commissie kan een reglement omtrent de verdere werkwijze vaststellen.

Artikel 5

1. De minister voegt aan de commissie een secretariaat toe.
2. Aan het hoofd van het secretariaat staat de secretaris van de commissie, die de hoedanigheid van meester in de rechten bezit.
3. De secretaris is voor zijn werkzaamheden voor de commissie uitsluitend verantwoording verschuldigd aan de commissie.

Artikel 6

1. Ter uitvoering van haar taak, kan de commissie degene die een verzoek om teruggave als bedoeld in artikel 2, eerste lid, heeft gedaan alsmede een vertegenwoordiger van de minister dan wel de partijen van wie het geschil, bedoeld in artikel 2, tweede lid, ter advisering aan de commissie is voorgelegd, in een vergadering horen.
2. Ter uitvoering van haar taak kan de commissie zich voorts rechtstreeks wenden tot derden voor het verkrijgen van inlichtingen en hen zo nodig ter vergadering uitnodigen om hun mening te vernemen.
3. De minister draagt er zorg voor dat de commissie over alle stukken die zij in verband met de uitoefening van haar taak nodig heeft en die zich op het ministerie bevinden, tijdig en volledig kan beschikken.
4. Iedere ambtenaar van het ministerie geeft aan een oproep of een verzoek van de commissie gehoor.
5. De beperkingen die zijn gesteld aan de openbaarheid van archiefbescheiden, bedoeld in artikel 1, onderdeel c, onder 1 en 2 van de Archiefwet 1995, die de commissie ter uitvoering van haar taak nodig heeft en die bewaard worden in een rijksarchiefbewaarplaats, blijven voor de commissie buiten toepassing.

Artikel 7

1. De commissie brengt ieder jaar verslag uit aan de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen over de stand van zaken met betrekking tot de in artikel 2 genoemde taken.
2. Het eerste verslag wordt in januari 2003 uitgebracht.

Artikel 8

De leden van de commissie ontvangen vacatiegelden alsmede een vergoeding voor de reis- en verblijfkosten volgens de bestaande rijksregelingen.

Instellingsbesluit

Artikel 9

De archiefbescheiden van de commissie worden na opheffing van de commissie of, zo de omstandigheden daartoe eerder aanleiding geven, zoveel eerder, overgebracht naar het archief van de Directie Cultureel Erfgoed van het ministerie.

Artikel 10

Met ingang van de datum van inwerkingtreding van dit besluit zijn voor een periode van drie jaar benoemd :

- a. mr J.M. Polak te Ede als voorzitter,
- b. mr B.J. Asscher te Baarn als vice-voorzitter,
- c. prof. mr. J. Leyten te Nijmegen,
- d. dr. E. van Straaten te Beekbergen.
- e. prof. J.Th.M. Bank te Amsterdam
- f. mr. H.M. Verrijn-Stuart te Amsterdam

Artikel 11

Dit besluit treedt in werking met ingang van de tweede dag na de dagtekening van de Staatscourant waarin het wordt geplaatst.

Artikel 12

Dit besluit wordt aangehaald als: Besluit adviescommissie restitutieverzoeken cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog.

Dit besluit zal met de toelichting in de Staatscourant worden geplaatst.

De Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen,

Dr. F. van der Ploeg

Algemeen

Een van de commissies die in Nederland sedert 1997 is ingesteld om onderzoek te doen naar het brede terrein van de tegoeden Tweede Wereldoorlog is de Commissie Ekkart. Deze commissie begeleidt het onderzoek naar de herkomst van de zogenaamde NK-collectie: de nog bij de Staat berustende kunstwerken die na de Tweede Wereldoorlog uit Duitsland zijn gerecupereerd. De omvang van de NK-collectie, ruim 4000 objecten, en de aard van het herkomstonderzoek, dat immers zaken betreft die ruim vijftig jaar geleden hebben plaatsgevonden en waarvan in veel gevallen nauwelijks nog archiefstukken te vinden zijn, zijn er de oorzaak van dat de Commissie Ekkart nog tot eind 2002 nodig heeft alvorens haar werkzaamheden te kunnen afronden.

Naast het begeleiden van herkomstonderzoek heeft de Commissie Ekkart tot taak om aanbevelingen te doen aan de Minister van OCenW over het teruggavebeleid van de regering. Op 26 april jl. heeft de commissie haar 'tussentijdse' aanbevelingen aan mij aangeboden. In haar aanbiedingsbrief stelt de commissie te hebben besloten tot tussentijdse advisering omdat zij van mening is dat aanpassing van het beleid, mede in verband met de gevorderde leeftijd van belanghebbenden, niet tot de afronding van het gehele herkomstonderzoek kan wachten. De commissie beoogt met haar aanbevelingen ruimte te creëren om tot een ruimhartiger restitutiebeleid te kunnen komen. De juridische benadering van het beleid zoals dat in de regeringsnotitie van 14 juli 2000 was vastgelegd, acht de Commissie Ekkart niet langer aanvaardbaar.

De reactie van het kabinet op deze aanbevelingen heb ik op 29 juni 2001 aan de voorzitter van de Staten Generaal gestuurd, een aanvullende regeringsreactie bij brief van 16 november 2001. In haar reactie op de aanbevelingen van de Commissie Ekkart kiest de regering niet voor een puur juridische maar voor een meer beleidsmatige benadering van het restitutievraagstuk. Dit mede in het licht van internationale ontwikkelingen die veeleer wijzen in de richting van een moreel-beleidsmatige dan een overwegend juridische benadering van het vraagstuk van de restitutie. Dit standpunt is mede verwoord in de uitkomsten van de conferentie die in 1998 in Washington plaatsvond ter mondiale bespreking van de tegoeden Tweede Wereldoorlog (de zogenaamde 'Washington Principles'). Een van die Washington principles is dat nationale "alternative dispute resolution mechanisms for resolving ownership issues" worden opgezet. Landen als Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk hebben hieraan invulling gegeven en kennen commissies ter beoordeling van individuele restitutieverzoeken.

Het instellen in Nederland van een adviescommissie ter beoordeling van individuele restitutieverzoeken past dus zowel bij de strekking van de aanbevelingen van de Commissie Ekkart als bij de hierboven genoemde internationale ontwikkelingen. Belangrijkste reden om een adviescommissie in het leven te roepen is de behoefte om op een zo objectief mogelijke wijze tot besluitvorming door de Minister van OCenW over restitutieverzoeken te komen. Aangezien de Minister van OCenW tevens als bezitter/beheerder van de NK-collectie direct betrokken is, zal een adviescommissie de onafhankelijkheid van de besluitvorming vergroten. Bij brief van 7 juni jl. had ook de Commissie Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen van de Tweede Kamer haar voorkeur voor een onafhankelijke commissie uitgesproken.

Op basis van de ervaring van de Commissie Ekkart is de verwachting nu dat de adviescommissie 30 tot 50 zaken te behandelen krijgt die betrekking hebben op voorwerpen in rijksbezit. Over het aantal particuliere verzoeken dat mogelijk aan de commissie ter advisering wordt voorgelegd bestaat nog geen inzicht. Dat geldt overigens ook voor de te verwachten levensduur van de commissie. Op grond van genoemde cijfers lijkt een periode van 3-5 jaar een reële verwachting.

Artikelsgewijze toelichting

Artikel 2

Hoofdtak van de commissie is het op zijn verzoek adviseren van de minister van OCenW over verzoeken van derden tot teruggave van voorwerpen die zich in de NK-collectie bevinden. Daarnaast kan de minister ook advies vragen ten aanzien van verzoeken tot teruggave die betrekking hebben op voorwerpen in de rijkscollectie die geen onderdeel vormen van de NK-collectie, maar niettemin door omstandigheden die direct verband hielden met het Nazi-regime in het bezit van de Staat zijn gekomen.

In navolging van buitenlandse commissies en op nadrukkelijk verzoek van de Tweede Kamer kan de minister ook onderlinge geschillen tussen particulieren aan de commissie ter advies voorleggen mits deze daar zelf om verzoeken en het geschil ook hier een voorwerp betreft waarvan de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het Nazi-regime onvrijwillig het bezit verloor.

De minister vraagt de commissie advies indien hem een verzoek tot teruggave bereikt dat past binnen de gestelde kaders. Slechts verzoeken die evident niet vallen binnen de taakopdracht van de commissie, bijvoorbeeld omdat ze geen betrekking hebben op de teruggave van cultuurgoederen die ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog zijn verplaatst, zal de minister direct zelf afdoen. Om de commissie niet nodeloos met dergelijke verzoeken te belasten is ervoor gekozen de verzoeken via de minister aan de commissie voor te leggen.

De kaders waarbinnen de commissie adviseert zijn de door de regering vastgestelde beleidslijnen terzake. Dit betreft allereerst het algemene regeringsbeleid inzake de Tegoeden Tweede Wereldoorlog zoals dat is vastgelegd in de brief van de regering van 21 maart 2000. Daarnaast zijn er de regels die meer specifiek betrekking hebben op de teruggave van cultuurgoederen. Dat betreft in algemene zin het beleid zoals de regering dat in haar notitie van 14 juli 2000 aan de Tweede Kamer heeft kenbaar gemaakt. Naar aanleiding van de aanbevelingen van de commissie Ekkart en de regeringsreactie daarop is dat beleid echter aanzienlijk aangepast. De brieven blijven zodoende van kracht en vormen samen met de aanbevelingen van de commissie Ekkart en de regeringsreactie daarop het beleidskader voor de onderhavige commissie. De aanbevelingen die de commissie Ekkart in de toekomst nog zal uitbrengen, kunnen uiteraard tot nadere aanpassing door de regering van de benoemde beleidskaders leiden.

De adviescommissie beoordeelt een teruggaveverzoek in het licht van de genoemde beleidskaders en kan dan van oordeel zijn dat:

- het verzoek niet past binnen het mandaat van de commissie maar valt onder de gewone rechtsregels; de commissie zal dat in haar advies aan de minister neerleggen.
- het verzoek past binnen het mandaat van de commissie en derhalve voor advisering in aanmerking komt.

De overheid wil ook particulieren die *onderling* een geschil hebben dat betrekking heeft op een voorwerp waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband houden met het Nazi-regime onvrijwillig het bezit verloor, een faciliteit bieden. Bij de beoordeling van deze verzoeken van particulieren zal het advies van de commissie worden ingegeven door overwegingen van redelijkheid en billijkheid.

De tussenkomst van de minister - het is immers de minister die de particuliere geschillen aan de commissie voorlegt - is ingegeven door pragmatische redenen. De minister heeft immers voor adequate ondersteuning van de commissie zorg te dragen. Daarvoor is het noodzakelijk dat de minister op de hoogte is van het aantal adviezen dat de commissie geacht wordt uit te brengen.

Artikel 3 en 4

Bij de keuze voor de omvang, samenstelling en werkwijze van de commissie is getracht een balans te vinden tussen benodigde expertise en het vereiste dat de commissie op efficiënte en voortvarende wijze tot een advies moet kunnen komen.

Bij de samenstelling van de commissie is uitgegaan van de voor de beoordeling van teruggaveverzoeken benodigde expertise op in ieder geval juridisch, historisch en kunsthistorisch terrein. Dat ervoor gekozen is juridische expertise te vereisen van voorzitter en plaatsvervangend voorzitter is ingegeven door het feit dat ondanks de gekozen moreel-beleidsmatige benadering juridische kennis uiteraard onontbeerlijk is voor de beoordeling van bij teruggave verzoeken relevante wet- en regelgeving. Aangezien voorzitter dan wel plaatsvervangend voorzitter altijd betrokken zijn bij de advisering is juridische kennis in alle gevallen aanwezig.

Het is de bedoeling van meet af aan 7 leden te benoemen. Welke leden van de adviescommissie in een concreet geval meewerken aan een advies wordt aan de voorzitter overgelaten. Daarbij kan mogelijke betrokkenheid van een lid van de commissie bij een teruggaveverzoek een rol spelen. Het zal van de complexiteit van een verzoek afhangen hoeveel leden bij de advisering over een bepaald verzoek betrokken worden. In ieder geval zullen er naast de voorzitter of de plaatsvervangend voorzitter altijd twee leden meewerken aan een advies.

Artikel 5

De minister draagt zorg voor een secretariaat dat op adequate wijze de commissie kan ondersteunen. Van de secretaris wordt gevraagd dat deze de titel meester in de rechten bezit. Daarnaast zal onderzoekscapaciteit aanwezig moeten zijn alsmede voldoende administratieve en organisatorische ondersteuning. De grootte van het secretariaat zal kunnen fluctueren en afhangen van de werklust van de commissie.

Artikel 6

Voor het kunnen voorbereiden van haar adviezen is het van het grootste belang dat de commissie over alle relevante informatie kan beschikken. Zowel informatie die afkomstig is van claimanten als van het ministerie of derden. Om de commissie optimaal in staat te stellen alle benodigde informatie zo snel mogelijk beschikbaar te krijgen, heb ik de beperkingen die gesteld zijn aan de openbaarheid van archiefbescheiden die zich bevinden in de rijksarchiefbewaarplaatsen opgeheven (vijfde lid). Daarvoor heb ik gebruik gemaakt van de mogelijkheid die artikel 15 van de archiefwet 1995 mij geeft. Het gaat daarbij uiteraard uitsluitend om archiefbescheiden die voor de uitvoering van de taak van de commissie van belang zijn. Het feit dat de commissie inzage kan krijgen in documenten waarop openbaarheidbeperkingen rusten, wil overigens niet zeggen dat die informatie ook voor anderen openbaar is. De commissieleden hebben immers zelf een geheimhoudingsplicht op grond van artikel 2:5 van de Algemene wet bestuursrecht, voor wat betreft informatie waarover zij de beschikking krijgen en waarvan het duidelijk is dat het een vertrouwelijk karakter heeft.

Artikel 10

Bij de ondertekening van dit instellingsbesluit hadden de in dit artikel genoemde zes personen zich al bereid verklaard om lid van deze commissie te worden. Om die reden heb ik hun benoeming direct in dit besluit geregeld. De benoeming van nog één ander lid zal zo spoedig mogelijk (separaat) volgen.

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen,

(dr. F. van der Ploeg)

**Advies inzake het verzoek tot teruggave van
Portret van een man met een hazewindhond van Thomas de Keyser (NK 1407) en
De slapende herbergierster naar Nicolaas Maes (NK 1624)**

(zaaknummer RC 1.4)

Bij brief van 2 april 2002 heeft de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Restitutie Commissie verzocht te adviseren over de te nemen beslissing op het verzoek d.d. 22 april 2001 van mevrouw I.M. L.-P. om teruggave van de schilderijen *Portret van een man met een hazewindhond* van Thomas de Keyser (NK 1407) en *De slapende herbergierster* naar Nicolaas Maes (NK 1624).

De feiten

Naar aanleiding van het verzoek om teruggave is door de Inspectie Cultuurbezit een onderzoek naar de feiten ingesteld. De resultaten van dit onderzoek zijn opgetekend in een onderzoeksrapport van 18 maart 2002 dat aan verzoekster is toegezonden. De termijn waarbinnen de Restitutie Commissie om advies was gevraagd is enkele malen verlengd in verband met nader onderzoek dat de Commissie noodzakelijk heeft geacht om tot een afgewogen oordeel te komen. In dit kader zijn door of namens de Commissie gesprekken gevoerd met verzoekster en haar zoon, de heer M. L., alsmede met de heer H.M. Cramer, zoon van kunsthandelaar Cramer die tijdens de oorlog als tussenpersoon optrad bij de verkoop van de Nicolaas Maes (NK 1624), en destijds werkzaam in de kunsthandel van zijn vader. Voorts is advies gevraagd aan professor dr. Joh. de Vries, emeritus hoogleraar economische geschiedenis aan de Universiteit Tilburg (voorheen Katholieke Universiteit Brabant), aan de Israelitische Kultusgemeinde Wien te Wenen en aan de heer Ch. Roelofsz, kunsthandelaar te Amsterdam en deskundige op het gebied van oude meesters. Nader onderzoek is tenslotte uitgevoerd in de registratieformulieren van joodse burgers die begin 1941 op aanwijzing van het departement van Binnenlandse Zaken zijn opgesteld en die bewaard worden in het NIOD, en in de persoonskaarten zoals deze worden bewaard in het Gemeentearchief te Amsterdam.

Algemene overwegingen

De Restitutie Commissie laat zich bij haar advisering leiden door de beleidslijnen ter zake van de Commissie Ekkart en de regering.

De Restitutie Commissie heeft zich de vraag gesteld of een uit te brengen advies invloed mag ondervinden van mogelijke consequenties voor de beslissing in andere zaken. De Commissie beantwoordt die vraag, behoudens bijzondere omstandigheden, ontkennend, omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de betrokken verzoeker.

De Restitutie Commissie heeft zich voorts afgevraagd op welke wijze moet worden omgegaan met het gegeven dat bepaalde feiten niet meer te achterhalen zijn, dat bepaalde gegevens verloren zijn gegaan of niet zijn teruggevonden, of anderszins bewijzen niet meer zijn bij te brengen. De Commissie is daaromtrent van mening dat, indien het tijdsverloop (mede) oorzaak is van de ontstane problemen, het risico daarvoor, behoudens bijzondere omstandigheden, behoort te liggen bij de overheid. De Restitutie Commissie is ten slotte van mening dat inzichten en omstandigheden die sinds de Tweede Wereldoorlog klaarblijkelijk zijn veranderd, naar algemene maatschappelijke opvattingen gelijk mogen worden gesteld aan nova (nieuwe feiten).

Bijzondere overwegingen

1. Verzoekster treedt op namens de erven van haar schoonvader, de commissionair in effecten van Oostenrijkse afkomst E.I. L.
2. Door het onderzoek is komen vast te staan dat L. tot in de oorlog eigenaar was van de schilderijen NK 1407 en NK 1624 voornoemd.
3. Verzoekster heeft bij haar brief van 26 november 2001 aangegeven dat L. niet behoorde tot een vervolgte bevolkingsgroep. Ondanks deze stellige mededeling heeft de Commissie daarnaar aanvullend onderzoek ingesteld, omdat de achternaam L. veelal wordt gevoerd door mensen met een joodse achtergrond en ook andere aanwijzingen naar voren zijn gekomen dat L. tijdens de oorlog als joods werd aangemerkt. Te dien einde zijn door of namens de Commissie gesprekken gevoerd met betrokkenen en is nader onderzoek in diverse persoonsregisters uitgevoerd. Op grond van de resultaten van dit onderzoek acht de Commissie aannemelijk en gaat zij er mitsdien van uit dat L. inderdaad niet behoorde tot een vervolgte bevolkingsgroep.
4. De consequentie hiervan is, dat verzoekster voor de toewijsbaarheid van haar verzoek niet kan terugvallen op de veronderstelling dat het bezitsverlies van L. onvrijwillig is geweest als gevolg van omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime, doch dat dit anderszins aannemelijk zal dienen te worden.
5. Ten aanzien van het bezitsverlies is bekend dat beide schilderijen door L. werden verkocht: de toen nog als een originele Nicolaas Maes aangemerkte *Slapende herbergierster* (NK 1624) werd eind 1941 via kunsthandel Cramer aan de Duitser Göpel verkocht en de Thomas de Keyser (NK 1407) in 1942 aan de zogenaamde Dienststelle Mühlmann. Beide schilderijen werden aangekocht ten behoeve van de collectie van Hitler, het zogenaamde Führermuseum te Linz.
6. Voor de vaststelling van de onvrijwilligheid van de verkoop is allereerst van belang hetgeen L. hierover kort na de Tweede Wereldoorlog oorlog heeft verklaard en hetgeen hij ten behoeve van restitutie heeft ondernomen.
7. Ter zake geldt het volgende. Van beide schilderijen bestaat een aangifteformulier, gedateerd 12 oktober 1945. Op beide formulieren gaf L. aan, dat het om een gedwongen verkoop ging. De Nicolaas Maes, toen nog als een origineel beschouwd, werd verkocht aan de vader van de heer H.M. Cramer voormeld, die daarbij, naar de Commissie op basis van de mededelingen van laatstgenoemde aanvaardt, optrad namens de Duitse inkoper voor het Führermuseum te Linz, Dr. Göpel. In zijn toelichting zegt L. "Dr. Göpel heeft herhaaldelijk gepoogd dit schilderij van mij te kopen, hetgeen ik steeds weigerde, maar waarvoor ik tenslotte ben gezwich." Het schilderij van De Keyser werd aan de Dienststelle Mühlmann verkocht via E. Plietsch. L. schrijft daarover: "Ik werd door pressie tot verkoop aan Dr. Pflister [klaarblijkelijk is bedoeld Plietsch] gedwongen, die met een schrijven van het Reichs-Commissariat bij mij kwam. Blijkbaar waren de Duitschers door het feit, dat het schilderij in het Museum Boijmans was tentoongesteld op de hoogte, dat ik eigenaar van het schilderij was."
8. Ruim twee maanden eerder, op 1 augustus 1945 had L. een brief geschreven aan de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (hierna: SNK) waarin hij refereert aan een telefoongesprek van enige weken daarvoor over het schilderij van De Keyser, "welk schilderij ik onder dwang aan de Duitschers heb moeten verkopen en hetgeen ik gaarne weer in mijn bezit zou willen krijgen". In deze brief wordt niet gerept over het schilderij van Maes en er is ook geen aparte brief over dat schilderij teruggevonden waarin hij om teruggave vraagt. De Commissie acht het evenwel zeer aannemelijk en gaat er mitsdien van uit, dat L. een overeenkomstig verzoek

met betrekking tot de Nicolaas Maes heeft gedaan, omdat geen redelijk argument kan worden gevonden voor het achterwege laten van een dergelijk verzoek, te minder omdat het schilderij toen nog werd beschouwd als een origineel werk van Nicolaas Maes. Hier moet gelden dat mede door het tijdsverloop sedert 1945 de juiste feiten niet meer zijn te achterhalen. Het risico voor het daardoor ontstane bewijsprobleem behoort te liggen bij de overheid (zie ook de 'algemene overwegingen').

9. Als bijna 4 jaar later de beide schilderijen terug zijn in Nederland, schrijft de SNK aan L. een tweetal brieven: op 13 september 1949 betreffende het schilderij van De Keyser en op 14 september 1949 betreffende de Maes. In eerstgenoemde brief gaat de SNK er kennelijk van uit dat de dwang bij de verkoop niet behoefde te worden aangetoond, nu deze plaats vond aan de Dienststelle Mühlmann. De aankooppraktijk van deze instelling was ook de SNK voldoende bekend. In de tweede brief verzoekt de SNK aan L. aannemelijk te maken dat sprake is geweest van een gedwongen verkoop. Blijkbaar ging de SNK van de mogelijkheid uit dat de verkoop via Cramer een vrijwillige was geweest. Op basis evenwel van de mededelingen van diens zoon, de heer H.W. Cramer voormeld, waaruit blijkt dat een koper als Göpel niet licht geweigerd kon worden, acht de Commissie voldoende aannemelijk gemaakt dat ook hier sprake is geweest van een gedwongen verkoop. Daar komt bij dat, naar de Commissie is gebleken, L. niet de gewoonte had stukken uit zijn collectie te verkopen.
10. Teneinde nog meer zekerheid te verkrijgen over het onvrijwillig bezitsverlies door L. heeft de Commissie het advies ingewonnen van professor dr. Joh. de Vries, emeritus hoogleraar economische geschiedenis, met betrekking tot zijn visie op de positie van - onder meer - de commissionair in effecten in de Tweede Wereldoorlog. Uit zijn advies valt op te maken, dat - anders dan bij het bankpersoneel, waar van een duidelijke onderlinge solidariteit en een *esprit de corps* sprake was - de commissionair in effecten alleen stond en maar moest afwachten of familie, vrienden, de burens of de kerk hulp zouden bieden, wanneer hij in moeilijkheden kwam. Professor De Vries concludeert, dat het voor de hand ligt te stellen, wanneer dit al gold voor Nederlanders, chantage zeker ten aanzien van een persoon van Duitse of Oostenrijkse herkomst zal zijn toegepast. Of het dan misschien *chantage amicale* was, maakte voor het resultaat weinig uit, aldus professor De Vries.
11. Op grond van het vorenstaande in onderling verband en samenhang beschouwd acht de Commissie volledig aannemelijk dat ten aanzien van beide schilderijen sprake is geweest van onvrijwillig bezitsverlies door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime.
12. De vraag die de Commissie vervolgens zal moeten beantwoorden is of het restitutieverzoek dient te worden aangemerkt als een afgehandelde zaak als gevolg waarvan het verzoek niet meer toewijsbaar zou zijn. Hiervoor is van belang het antwoord van L. aan de SNK bij schrijven van 22 september 1949. Hij zegt daarin onder meer "dat het niet mijn bedoeling is de twee schilderijen ..... terug te kopen". Op basis van die mededelingen eindigt het dossier met het stempel: 'VROEG. EIGEN. CLAIMT NIET'. Deze mededeling van L. rechtvaardigt op zich allerminst de conclusie dat L. van zijn rechten op teruggave afstand deed, te minder omdat 4 jaar tevoren L. expliciet de teruggave van De Keyser had gevraagd en de Commissie aanneemt dat zulks ook ten aanzien van de Maes het geval is geweest. De specifieke omstandigheden waarin L. na de oorlog verkeerde, waaronder zijn financieel benarde positie, lijken veeleer de verwerkelijking van zijn eerdere wens de schilderijen weer in zijn bezit te verkrijgen in de weg te hebben gestaan. Van een afgehandelde zaak is dan ook geen sprake.

13. Rest thans de vraag of verzoekster enig bedrag zal dienen te betalen tegenover de teruggave aan haar van de beide schilderijen. Dienaangaande overweegt de Commissie als volgt. De verkoopprijs voor de Thomas de Keyser bedroeg destijds 38.000 gulden. Voor de Maes, die toen nog voor origineel werd gehouden, is 78.000 gulden of Duitse Reichsmarken betaald. Het is mogelijk, en in het geval van de Nicolaas Maes zeer aannemelijk, dat van deze bedragen een percentage aan provisie is afgegaan waarvoor 10 tot 25 procent gebruikelijk was. Hiermee blijft de hoogte van de door L. ontvangen tegenprestatie onzeker, doch dit doet niet af aan de conclusie van de Commissie dat bij de verkoop van beide werken een redelijk bedrag moet zijn verkregen.
14. Onder toepassing van het uitgangspunt dat de oorspronkelijke eigenaar niet ongegrond behoeft te worden verrijkt, komt het de Commissie mitsdien redelijk voor indien verzoekster bij teruggave een bedrag zal betalen. Van de mogelijkheden die zich ter bepaling van dat bedrag laten denken kiest de Commissie voor de taxatiewaarde van de huidige opbrengst bij onderhandse verkoop, te bepalen door een beëdigd taxateur, zulks onder aftrek van een provisie van 25 procent waarbij de Commissie ervan uitgaat dat de taxatiekosten voor rekening van de overheid komen.
15. De vraag of de aldus door de overheid verkregen gelden een speciale bestemming dienen te krijgen laat de Commissie ter beantwoording over aan de Commissie Ekkart en de staatssecretaris.

Conclusie

De Commissie adviseert de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om de schilderijen *Portret van een man met een hazewindhond* van Thomas de Keyser (NK 1407) en *De slapende herbergierster* naar Nicolaas Maes (NK 1624) terug te geven aan de erven van E.I. L. tegenover de betaling door de erven van een bedrag overeenkomend met de huidige opbrengst bij onderhandse verkoop van die schilderijen, te taxeren door een beëdigd taxateur en onder aftrek van een provisie van 25 procent.

Aldus vastgesteld in de vergadering van 7 april 2003.

J.M. Polak (voorzitter)

B.J. Asscher (vice-voorzitter)

J.Th.M. Bank

J.C.M. Leijten

E.J. van Straaten

H.M. Verrijn Stuart

**Advies inzake het verzoek tot teruggave van
Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei van Floris van Schooten (NK 1644)**

(zaaknummer RC 1.8)

Bij brief van 12 september 2002 heeft de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Restitutie Commissie verzocht te adviseren over de te nemen beslissing op het verzoek van 1 augustus 2002 van mevrouw M.P. S.-S. om teruggave van het schilderij *Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei* (NK 1644).

De feiten

Naar aanleiding van het verzoek om teruggave heeft de Restitutie Commissie het door Bureau Herkomst Gezocht opgestelde onderzoeksrapport van 18 maart 2002 opgevraagd, dat aan verzoekster is toegezonden. Nader onderzoek werd door of namens de Commissie uitgevoerd in het archief van de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK), en verzoekster werd om nadere inlichtingen gevraagd.

Algemene overwegingen

De Restitutie Commissie laat zich bij haar advisering leiden door de beleidslijnen ter zake van de Commissie Ekkart en de regering.

De Restitutie Commissie heeft zich de vraag gesteld of een uit te brengen advies invloed mag ondervinden van mogelijke consequenties voor de beslissing in andere zaken. De Commissie beantwoordt die vraag, behoudens bijzondere omstandigheden, ontkennend, omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de betrokken verzoeker.

De Restitutie Commissie heeft zich voorts afgevraagd op welke wijze moet worden omgegaan met het gegeven dat bepaalde feiten niet meer te achterhalen zijn, dat bepaalde gegevens verloren zijn gegaan of niet zijn teruggevonden, of anderszins bewijzen niet meer zijn bij te brengen. De Commissie is daaromtrent van mening dat, indien het tijdsverloop (mede) oorzaak is van de ontstane problemen, het risico daarvoor, behoudens bijzondere omstandigheden, behoort te liggen bij de overheid.

De Restitutie Commissie is ten slotte van mening dat inzichten en omstandigheden die sinds de Tweede Wereldoorlog klaarblijkelijk zijn veranderd, naar algemene maatschappelijke opvattingen gelijk mogen worden gesteld aan nova (nieuwe feiten).

Bijzondere overwegingen:

1. Verzoekster is enig erfgenaam van haar oom, de heer O.H. B. (hierna B.), getuige de mededeling van gemachtigde van verzoekster en executeur testamentair in de nalatenschap van B. de heer mr. R.J.C. van H. notaris te Amsterdam, in zijn brief aan de Commissie van 18 december 2002.
2. Uit voormeld onderzoeksrapport blijkt dat *Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei* van Floris van Schooten (NK 1644) vanaf omstreeks 1930 tot 1943 eigendom was van de tijdens het nazi-regime als joods aangemerkte B.
3. Ten aanzien van het bezitsverlies van de Floris van Schooten is bekend dat B., nadat hij het schilderij enige tijd voor de nazi's verborgen had weten te houden, dit in 1943 verkocht voor een bedrag van 12.500 gulden via een Nederlandse tussenpersoon aan een Duitse of Oostenrijkse koper. In een brief van 13 oktober 1947 aan de SNK beschrijft B. de verkoop als volgt: "Daar ik in 1942 als Jood praktisch niet meer over geld kon beschikken (...), was ik gedwongen door bemiddeling van den Heer J. Looy een stilleven van Floris van Schooten, dat ik had laten onderduiken, naar Duitsland te verkopen. De opbrengst dacht ik nodig te hebben om naar Engeland uit te wijken, wat mij echter niet mocht gelukken." Verschillende verklaringen van betrokkenen bij deze verkoop in het archief van de SNK bevestigen de aldus beschreven gang van zaken.
4. De Floris van Schooten is onvrijwillig, als gevolg van vervolging door het nazi-regime, uit het bezit van B. geraakt en het verzoek om teruggave is dan ook toewijsbaar.

5. Ten aanzien van de vraag of tegenover deze teruggave aan verzoekster door haar enig bedrag ter zake van terugbetaling van de verkoopopbrengst moet worden betaald, stelt de Commissie voorop dat zij er van uitgaat overeenkomstig de vierde aanbeveling van de Commissie Ekkart van 26 april 2001, dat terugbetaling van verkoopopbrengsten alleen in het geding gebracht behoort te worden indien en voor zover de toenmalige verkoper die opbrengsten daadwerkelijk ter vrije beschikking heeft gekregen.
6. Gelet op de invoering vanaf eind 1941 in Nederland van de anti-joodse maatregelen - de zogenaamde Liro-verordeningen - waarmee joodse burgers de beschikkingsbevoegdheid over hun vermogen grotendeels werd ontnomen, acht de Commissie het alleszins gerechtvaardigd te vooronderstellen dat van een vrije beschikking over in 1943 door B. verkregen gelden, behoudens aanwijzingen van het tegendeel, geen sprake zal zijn geweest. Nu in casu de opbrengst van de onderhavige verkoop bestemd was voor de bekostiging van een vlucht naar het buitenland en die opzet is mislukt, mag – met toepassing van de algemene overweging ten aanzien van het ontbreken van nadere gegevens – worden aangenomen dat de verkoopopbrengst van 12.500 gulden niet daadwerkelijk ter vrije beschikking van B. is gekomen. Dat B. kort na de verkoop van de Floris van Schooten werd geïnterneerd in kamp Westerbork en dat, zoals uit een naoorlogse verklaring uit het SNK archief kan worden afgeleid, ter voorkoming van transport van B. en zijn echtgenote naar een vernietigingskamp een bedrag zou zijn betaald (*Sperrung*), bevestigt deze conclusie te meer. Er is mitsdien geen reden tot enige terugbetaling te besluiten.
7. Aan die conclusie doet niet af dat B. blijkens het onderzoeksrapport tot vijf keer toe - in 1947, 1948, 1955, 1964 en 1973 - een verzoek om terugkoop heeft gedaan, en in 1955, 1964 en 1973 heeft aangeboden het volle verkoopbedrag van 12.500 gulden te betalen ofschoon hij dit bedrag naar de Commissie aanneemt nimmer ter vrije beschikking heeft gekregen. Dit herhaalde aanbod moet worden gezien in het licht van pogingen om het schilderij bij minnelijke schikking in handen te krijgen, en mag niet worden uitgelegd als een afzien van aanspraak op teruggave zonder terugbetaling.

Conclusie

Gezien het vorenstaande adviseert de Commissie de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om het schilderij *Stilleven met gerookte haring, oesters en rookgerei* (NK 1644) terug te geven aan de erven van B.

Aldus vastgesteld in de vergadering van 24 april 2003

J.M. Polak (voorzitter)

B.J. Asscher (vice-voorzitter)

J.Th.M. Bank

J.C.M. Leijten

E.J. van Straaten

H.M. Verrijn Stuart

Advies inzake het verzoek tot teruggave van *Rijn bij Koblenz* van Van Battem (NK 1994)

(zaaknummer RC 1.11)

Bij brief van 26 november 2002 verzocht de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Restitutie Commissie te adviseren over de te nemen beslissing op het verzoek van de heer S.M. van 29 augustus 2002 tot teruggave van het schilderij *Rijn bij Koblenz* van Van Battem, dat onder inventarisnummer NK 1994 deel uitmaakt van de Rijkscollectie.

De feiten

Naar aanleiding van het verzoek tot teruggave heeft Bureau Herkomst Gezocht een onderzoek naar de feiten ingesteld, waarvan de resultaten zijn opgetekend in een rapport van mei 2003. Dit rapport is door de Restitutie Commissie op 1 juli in Engelse vertaling aan verzoeker voorgelegd, waarop deze op 18 juli 2003 reageerde.

Algemene overwegingen

De Restitutie Commissie laat zich bij haar advisering leiden door de beleidslijnen ter zake van de Commissie Ekkart en de regering.

De Restitutie Commissie heeft zich de vraag gesteld of een uit te brengen advies invloed mag ondervinden van mogelijke consequenties voor de beslissing in andere zaken. De Commissie beantwoordt die vraag, behoudens bijzondere omstandigheden, ontkennend, omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de betrokken verzoeker.

De Restitutie Commissie heeft zich voorts afgevraagd op welke wijze moet worden omgegaan met het gegeven dat bepaalde feiten niet meer te achterhalen zijn, dat bepaalde gegevens verloren zijn gegaan of niet zijn teruggevonden, of anderszins bewijzen niet meer zijn bij te brengen. De Commissie is daaromtrent van mening dat, indien het tijdsverloop (mede) oorzaak is van de ontstane problemen, het risico daarvoor, behoudens bijzondere omstandigheden, behoort te liggen bij de overheid. De Restitutie Commissie is ten slotte van mening dat inzichten en omstandigheden die sinds de Tweede Wereldoorlog klaarblijkelijk zijn veranderd, naar algemene maatschappelijke opvattingen gelijk mogen worden gesteld aan nova (nieuwe feiten).

Bijzondere overwegingen:

1. Verzoeker treedt op namens de erven van zijn oudtante, J. M.-U., geboren in 1894 te Hamburg en overleden in 1943 te Auschwitz.
2. Het verzoek tot teruggave werd ingediend onder verwijzing naar de website van Bureau Herkomst Gezocht, waar in het overzicht van de herkomstgegevens bij *Rijn bij Koblenz* van Van Battem (NK 1994) wordt genoemd: '1939, collectie Meijer te Amsterdam'. Verzoeker voert ter ondersteuning van zijn verzoek aan dat zijn oudtante - alhoewel daar geen lijsten meer van bestaan - in het bezit was van een uitgebreide kunstcollectie en zij in ieder geval tot 1939 in Amsterdam woonde. Aangezien zij als joodse werd vervolgd, vluchtte zij in 1940 vanuit Amsterdam naar België, waar zij in 1943 door de Nazi's werd opgepakt.
3. Uit het onderzoek bleek dat het niet mogelijk was om enig verband te leggen tussen het schilderij van Van Battem en de collectie van J. M.-U.. De vermelding van de naam Meijer in het herkomstoverzicht op de website van Bureau Herkomst is gebaseerd op de aantekening 'collectie Meijer, Amsterdam '39' op de achterkant van een foto van het schilderij in het kunsthistorisch archief van het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie. Deze aanwijzing kan echter

door geen enkele andere bron worden aangevuld. Daarbij komt dat de naam een ook in Amsterdam veel voorkomende geslachtsnaam is.

4. Evenmin bleek het mogelijk antwoord te krijgen op de vraag wie van de andere mogelijke eigenaren zoals deze in voornoemd overzicht van Bureau Herkomst Gezocht voorkomen (Felders, Van Breemen en Goudstikker-Miedl), op enige moment - net voor of tijdens de oorlog - als eigenaar kan worden aangemerkt. De conclusie van het rapport is dat met de tot op heden gevonden gegevens geen sluitende herkomstgeschiedenis kan worden geschetst van het schilderij *Rijn bij Koblenz* van Van Battem.
5. Verzoeker heeft in zijn reactie op het onderzoeksrapport van 15 juli 2003 beargumenteerd dat mevrouw M.-U. in het bezit was van een kunstcollectie die tijdens de oorlog werd geroofd of onder dwang verkocht, en dat het alleszins aannemelijk is dat zij het schilderij van Van Battem in haar bezit had.
6. De Commissie overweegt hieromtrent, dat in restitutiezaken als de onderhavige een soepele bewijslast gerechtvaardigd is en dat het risico van het (mede) door tijdsverloop ontbreken van bewijzen voor wat betreft de collectie onder haar beheer, bij de overheid behoort te liggen. Dat dit echter de aanbeveling van de Commissie Ekkart onverlet laat, dat slechts tot teruggave kan worden overgegaan indien het oorspronkelijke eigendomsrecht in hoge mate aannemelijk is, en er geen aanwijzingen zijn die dat tegenspreken
7. De Commissie is in casu dan ook van mening, dat voor toewijzing van het verzoek om teruggave aan de erven van mevrouw M.-U., nu nadere aanwijzingen ontbreken, onvoldoende grondslag aanwezig is.

Conclusie

Gezien het vorenstaande adviseert de Commissie de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om het verzoek van de heer S. M. om teruggave van het schilderij *Rijn bij Koblenz* van Van Battem (NK 1994) af te wijzen.

Aldus vastgesteld in de vergadering van 18 september 2003.

J.M. Polak (voorzitter)

B.J. Asscher (vice-voorzitter)

J.Th.M. Bank

J.C.M. Leijten

E.J. van Straaten

H.M. Verrijn Stuart

Advies inzake het verzoek tot teruggave van *Stilleven met vis op schragentafel* van A. van Beyeren (NK 2483)

(zaaknummer RC 1.9)

Bij brief van 24 september 2002 verzocht de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Restitutie Commissie te adviseren over de te nemen beslissing op het verzoek van mevrouw S.H.H.-M. van 9 september 2002 tot teruggave van het schilderij *Stilleven met vis op schragentafel* van A. van Beyeren (NK 2483).

De feiten

Naar aanleiding van het verzoek tot teruggave is een onderzoek naar de feiten ingesteld, waarvan de resultaten zijn opgetekend in een rapport van 16 januari 2003. Dit rapport is door de Commissie aan verzoekster voorgelegd, waarop zij bij brief van 8 april 2003 reageerde. Mede naar aanleiding van deze reactie besloot de Commissie nader onderzoek in te stellen om zekerheid te verkrijgen over de identiteit van de eigenaar van het schilderij van Van Beyeren in de jaren tussen 1939 en 1942.

Algemene overwegingen

De Restitutie Commissie laat zich bij haar advisering leiden door de beleidslijnen ter zake van de Commissie Ekkart en de regering.

De Restitutie Commissie heeft zich de vraag gesteld of een uit te brengen advies invloed mag ondervinden van mogelijke consequenties voor de beslissing in andere zaken. De Commissie beantwoordt die vraag, behoudens bijzondere omstandigheden, ontkennend, omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de betrokken verzoeker.

De Restitutie Commissie heeft zich voorts afgevraagd op welke wijze moet worden omgegaan met het gegeven dat bepaalde feiten niet meer te achterhalen zijn, dat bepaalde gegevens verloren zijn gegaan of niet zijn teruggevonden, of anderszins bewijzen niet meer zijn bij te brengen. De Commissie is daaromtrent van mening dat, indien het tijdsverloop (mede) oorzaak is van de ontstane problemen, het risico daarvoor, behoudens bijzondere omstandigheden, behoort te liggen bij de overheid. De Restitutie Commissie is ten slotte van mening dat inzichten en omstandigheden die sinds de Tweede Wereldoorlog klaarblijkelijk zijn veranderd, naar algemene maatschappelijke opvattingen gelijk mogen worden gesteld aan nova (nieuwe feiten).

Bijzondere overwegingen:

1. Verzoekster treedt op namens de erven van haar grootvader, de tijdens de oorlog als joods aangemerkte M. (ook wel als M. aangeduid) v.d.S., geboren op 26 februari 1884 te Den Briel en overleden te Rotterdam op 30 april 1959.
2. Verzoekster richtte zich tot het ministerie van OCenW naar aanleiding van de publicatie via de website van Bureau Herkomst Gezocht. Hierin wordt in de reconstructie van de herkomst van het schilderij van Van Beyeren melding gemaakt van 'M.v.d.S. te Rotterdam' en in deze naam herkende verzoekster de naam van haar grootvader. In haar brief van 5 oktober 2002 aan de Commissie schrijft zij dat de omstandigheden waaronder het schilderij werd verloren onbekend zijn, maar dat het vermoedelijk in 1942 onder dwang werd verkocht.
3. Uit het onderzoek blijkt dat het schilderij van Van Beyeren tussen 1939 en 1942 toebehoorde aan M.v.d.S. te Rotterdam. Op 3 december 1942 werd het schilderij van Van Beyeren samen met een jachtstilleven van Van Aelst voor NLG 10.000 door kunsthandel Douwes aangekocht van 'M.v.d.S. te Rotterdam', zo blijkt uit het archief van deze kunsthandel.

4. Uit het onderzoek blijkt eveneens, dat het allerminst zeker is dat de eigenaar van de twee schilderijen - de niet nader aangeduide 'M.v.d.S. te Rotterdam' - de grootvader van verzoekster M.v.d.S. is. In het archief van museum Boijmans Van Beuningen werden gegevens aangetroffen op grond waarvan moet worden aangenomen dat althans het tegelijk met het schilderij van Van Beyeren verkochte schilderij van Van Aelst niet toebehoorde aan de grootvader van verzoekster M.v.d.S., maar aan een andere inwoner van Rotterdam met de naam M.v.d.S.
5. Nader onderzoek leverde contact op met mevrouw M.Th.v.d.S., dochter van de in 1968 overleden M.P.J.v.d.S. Mevrouw v.d.S. verklaarde in haar brief van 8 juli 2003: "Het schilderij kan ik mij zeer goed herinneren, ook de plaats waar het hing op de 's Gravenweg 109. Het enige wat ik weet, is dat hij [M.Ph.J.v.d.S.] het gekocht heeft van de Heer J.D. Klaassen van wie hij al z'n 17^e eeuwse schilderijen kocht. Hij was een vriend van de familie, wij noemden hem oom Jaap." Te meer nu verzoekster geen nadere documentatie heeft kunnen aanleveren op grond waarvan bezit van het schilderij door haar grootvader aannemelijk is, ziet de Commissie geen reden te twijfelen aan deze verklaring van mevrouw v.d.S.. M.P.J.v.d.S. dient dan ook als vooroorlogse eigenaar te worden aangemerkt van NK 2483, *Stilleven met vis op schragentafel* van A. van Beyeren.
6. De Commissie acht het verzoek om teruggave aan de erven van de heer M. v.d.S. mitsdien niet voor toewijzing vatbaar.

Conclusie

Gezien het vorenstaande adviseert de Commissie de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om het verzoek van mevrouw S.H. H.-M. om teruggave van het schilderij *Stilleven met vis op schragentafel* van A. van Beyeren (NK 2483) af te wijzen.

Aldus vastgesteld in de vergadering van 18 september 2003

J.M. Polak (voorzitter)

B.J. Asscher (vice-voorzitter)

J.Th.M. Bank

J.C.M. Leijten

E.J. van Straaten

H.M. Verrijn Stuart

Advies inzake het verzoek tot teruggave van 18e eeuwse Frankfurtse kast (NK 986)

(zaaknummer RC 1.12)

Bij brief van 6 december 2002 verzocht de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Restitutie Commissie te adviseren over de te nemen beslissing op het verzoek van mevrouw S.-L. van 8 november 2002 om teruggave van een onder inventarisnummer *NK 986* in de Rijkscollectie opgenomen 18e eeuwse Frankfurtse kast.

De feiten

Naar aanleiding van het verzoek om teruggave heeft de Commissie een onderzoek ingesteld. In dit kader verzocht zij Bureau Herkomst Gezocht een (archiefonderzoek in te stellen naar de herkomst van NK 986. Daarnaast heeft de Commissie contact opgenomen met verzoekster om nadere inlichtingen te verkrijgen over de omstandigheden van het bezitsverlies en de karakteristieken van de kast. Tevens heeft de Commissie advies gevraagd aan de heer dr. R. Baarsen, Hoofd Afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid van het Rijksmuseum te Amsterdam, en is de kast fysiek onderzocht op de door verzoekster gemelde karakteristieken.

Algemene overwegingen

De Restitutie Commissie laat zich bij haar advisering leiden door de beleidslijnen ter zake van de Commissie Ekkart en de regering.

De Restitutie Commissie heeft zich de vraag gesteld of een uit te brengen advies invloed mag ondervinden van mogelijke consequenties voor de beslissing in andere zaken. De Commissie beantwoordt die vraag, behoudens bijzondere omstandigheden, ontkennend, omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de betrokken verzoeker.

De Restitutie Commissie heeft zich voorts afgevraagd op welke wijze moet worden omgegaan met het gegeven dat bepaalde feiten niet meer te achterhalen zijn, dat bepaalde gegevens verloren zijn gegaan of niet zijn teruggevonden, of anderszins bewijzen niet meer zijn bij te brengen. De Commissie is daaromtrent van mening dat, indien het tijdsverloop (mede) oorzaak is van de ontstane problemen, het risico daarvoor, behoudens bijzondere omstandigheden, behoort te liggen bij de overheid. De Restitutie Commissie is ten slotte van mening dat inzichten en omstandigheden die sinds de Tweede Wereldoorlog klaarblijkelijk zijn veranderd, naar algemene maatschappelijke opvattingen gelijk mogen worden gesteld aan nova (nieuwe feiten).

Bijzondere overwegingen:

1. Verzoekster, wonende te New Rochelle in de Verenigde Staten, treedt op namens de erven van haar ouders.
2. In haar brieven van 8 november 2002 aan de staatssecretaris van OCenW en van 14 januari 2003 aan de Restitutie Commissie, verklaart verzoekster de Frankfurtse kast (NK 986) te hebben herkend van een foto, gepubliceerd op de website van Bureau Herkomst Gezocht, als het tijdens de oorlog geroofde bezit van haar ouders.
3. Uit het onderzoek is gebleken dat het protestantse, door de nazi's als joods aangemerkte gezin L. in 1938 nazi-Duitsland ontvluchtte en zich aan de Minervalaan te Amsterdam vestigde. Na de bezetting van Nederland en de (natuurlijke) dood van de vader van verzoekster werd het gezin in 1943 geïnterneerd in kamp Westerbork. Over het bezitsverlies van de Frankfurtse kast

stelt verzoekster dat zij in kamp Westerbork van een mede-gevangene hoorde dat de inboedel van haar ouderlijk huis kort na hun arrestatie in 1943 door de nazi's in beslag was genomen, en in zijn geheel was doorgestuurd naar Duitsland. Het gezin overleefde de oorlog in kamp Theresiënstadt en emigreerde in 1947 naar de Verenigde Staten.

4. Verzoekster meldde niet te beschikken over bewijsmateriaal ter ondersteuning van haar claim. Tijdens het onderzoek in de archieven is echter een document uit 1957 aangetroffen waarin de moeder van verzoekster, opgave doet van de tijdens de oorlog uit het woonhuis aan de Minervalaan gestolen goederen. Op deze lijst komt een kast voor die aan de beschrijving van de Frankfurtse kast (NK 986) voldoet.
5. De Commissie gaat er dan ook van uit dat het gezin L. tijdens de oorlog onvrijwillig, als gevolg van vervolging door het nazi-regime, een Frankfurtse kast verloor.
6. Uit het onderzoeksrapport van Bureau Herkomst Gezocht blijkt dat over de herkomstgeschiedenis van de kast die onder nummer NK 986 in de Rijkscollectie is opgenomen, vóór het jaartal 1948 niets (meer) bekend is. De kast werd in 1948 door de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK), de Nederlandse autoriteit die zich met de recuperatie van de tijdens de oorlog uit Nederland weggevoerde kunstvoorwerpen bezighield, in bruikleen gegeven aan de ambassade te Berlijn en kwam zo in november 1950 terecht op de ambassade te Bonn. De kast is later naar Nederland teruggekomen, en anno 2002 was deze in gebruik bij een ministerie te Den Haag.
7. In het licht van de informatie van verzoekster kan worden vastgesteld dat er geen aanwijzingen zijn, die weerspreken dat de kast in de Rijkscollectie (NK 986) de van de familie L. geroofde Frankfurtse kast betreft.
8. Om meer inzicht te krijgen in de mogelijkheden van identificatie van de kast heeft de Commissie een meubeldeskundige geraadpleegd. De heer dr. R. Baarsen, Hoofd Afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid van het Rijksmuseum te Amsterdam, geeft de volgende beschrijving van de Frankfurtse kast (NK 986): "Het betreft hier een voorbeeld van een bergmeubel dat in de periode 1690-1760 in grote hoeveelheden is gemaakt" .."Het onderhavige meubel heeft echter een aantal ongewone karakteristieken die het vrij bijzonder en makkelijk herkenbaar maken, ..." "Het kan dan ook gevoeglijk worden gesteld dat als er een afbeelding bestaat waarop ook maar een klein deel van de kast te zien is dat volledig overeenkomt met het bewaard gebleven meubel, de identificatie als zeker kan worden aangenomen".
9. Verzoekster noch haar familie beschikt (nog) over foto's van de kast. Wel kon verzoekster zich karakteristieken van de kast herinneren, zoals aantasting door houtworm en de aard van het interieur van de kast, die, alhoewel niet uniek, op de gepubliceerde foto niet herkenbaar zijn en welke overeenstemmen met NK 986.
10. Op grond van het vorenstaande concludeert de Commissie dat het eigendomsrecht van het echtpaar L. van NK 986 voldoende aannemelijk is en er geen aanwijzingen zijn die dit tegenspreken. Nu zich tot op heden geen ander verzoek tot teruggave van NK 986 heeft aangediend en de Commissie de kans dat zich in de toekomst een strijdige claim aandient verwaarloosbaar klein acht, kan het verzoek tot teruggave, gezien de onvrijwilligheid van het bezitsverlies tijdens de oorlog, worden toegewezen. Aan deze conclusie doet niet af dat een sluitende identificatie van de Frankfurtse kast (NK 986) als voormalig eigendom van de familie L. onmogelijk is, alleen al omdat, zoals uit overweging 8 blijkt, het een genus-zaak betreft. Verwezen wordt daarbij voorts naar de algemene overweging dat, nu aannemelijk is dat het tijdsverloop mede oorzaak is van de ontstane bewijsproblemen, het risico daarvoor behoort te liggen bij de overheid.

Conclusie

Gezien het vorenstaande adviseert de Commissie de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om de Frankfurtse kast die onder inventarisnummer NK 986 deel uitmaakt van de Rijkscollectie, over te dragen aan de erven van P. en E.R. L.-S.

Aldus vastgesteld in de vergadering van 18 september 2003.

J.M. Polak (voorzitter)

B.J. Asscher (vice-voorzitter)

J.Th.M. Bank

J.C.M. Leijten

E.J. van Straaten

H.M. Verrijn Stuart

Advies inzake het verzoek van Christine Koenigs tot teruggave van de Koenigscollectie

(zaaknummer RC 1.6)

Bij brief van 3 mei 2002 verzocht de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Restitutie Commissie te adviseren over de te nemen beslissing op een verzoek van mevrouw C.F. Koenigs (hierna 'verzoekster') tot teruggave van schilderijen en tekeningen uit het voormalig bezit van haar grootvader, Franz W. Koenigs, van 18 maart 2002, voor zover deze voorwerpen deel uitmaken van de NK-collectie in beheer bij de Staat der Nederlanden.

Bij brief van 26 november 2002 verzocht de staatssecretaris de Commissie een verzoek van 15 oktober 2002 van verzoekster om teruggave van het tot de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam behorende schilderij *Cadmus zaait Drakentanden* van P.P. Rubens, bij advisering inzake de Koenigscollectie te betrekken.

Bij brief van 8 mei 2003 verzocht de staatssecretaris de Commissie tenslotte om advies uit te brengen over een verzoek van de heer mr. W.O. Koenigs van 24 maart 2003, strekkende tot afwijzing van het verzoek tot teruggave van de Koenigscollectie.

Procedure

Zowel verzoekster als de heer W.O. Koenigs hebben zich tijdens deze procedure laten vertegenwoordigen en bijstaan, verzoekster door de heer mr. A.H.J. van den Biesen, advocaat te Amsterdam, en de heer W.O. Koenigs door de heer mr. R.W. Polak, advocaat te Den Haag.

Bij de adviesaanvraag van 3 mei 2002 zond de staatssecretaris de Commissie een uitgebreid dossier mee, waaronder de resultaten van een door verzoekster uitgevoerd onderzoek. Deze gegevens werden namens verzoekster aangevuld met een Memorie van 30 augustus 2002 (hierna: 'Memorie') en met informatie die bij diverse brieven werd toegezonden. Tijdens een hoorzitting op 10 maart 2003 gaven verzoekster en haar raadsman een mondelinge toelichting op het verzoek, waarbij een notitie en bijlagen werden overgelegd (hierna: 'Aantekeningen'). Een eerste versie van het onder verantwoordelijkheid van de Commissie opgestelde onderzoeksrapport (van 19 mei 2003) werd namens verzoekster vervolgens van commentaar voorzien op 12 augustus 2003 (hierna: 'Reactie').

De heer W.O. Koenigs wendde zich bij brief van 17 oktober 2002 tot de Commissie. Tijdens een gesprek op 8 januari 2003 en bij diverse brieven lichtte de heer Koenigs in het kader van het feitenonderzoek het bezitsverlies van de collectie van zijn vader toe. Over de gebeurtenissen met betrekking tot het bezitsverlies en zijn standpunt ten aanzien van het verzoek tot teruggave van de Koenigscollectie, informeerde hij de Commissie tijdens een hoorzitting op 10 maart 2003.

De feiten

De Commissie verwijst voor wat betreft de feitelijke grondslag van dit advies naar het onderzoeksrapport van heden (hierna: 'Rapportage'), dat aan dit advies is gehecht en geacht wordt daarvan deel uit te maken.

Een eerdere versie van dit onderzoeksrapport (van 19 mei 2003) is mede naar aanleiding van de Reactie van verzoekster op punten herzien.

Algemene overwegingen

- a. De Commissie laat zich bij haar advisering leiden door de beleidslijnen ter zake van de Commissie Ekkart en de regering.
- b. De Commissie heeft zich de vraag gesteld of een uit te brengen advies invloed mag ondervinden van mogelijke consequenties voor de beslissing in andere zaken. De Commissie beantwoordt die vraag, behoudens bijzondere omstandigheden, ontkennend, omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de betrokken verzoeker.
- c. De Commissie heeft zich voorts afgevraagd op welke wijze moet worden omgegaan met het gegeven dat bepaalde feiten niet meer te achterhalen zijn, dat bepaalde gegevens verloren zijn gegaan of niet zijn teruggevonden, of anderszins bewijzen niet meer zijn bij te brengen. De Commissie is daaromtrent van mening dat, indien het tijdsverloop (mede) oorzaak is van de ontstane problemen, het risico daarvoor, behoudens bijzondere omstandigheden, behoort te liggen bij de overheid.
- d. De Commissie is ten slotte van mening dat inzichten en omstandigheden die sinds de Tweede Wereldoorlog klaarblijkelijk zijn veranderd, naar algemene maatschappelijke opvattingen gelijk mogen worden gesteld aan nova (nieuwe feiten).

Bijzondere overwegingen

1. Verzoekster treedt in deze procedure op voor zich en namens haar moeder mevrouw A.C. Koenigs-Hers, beiden erfgenaam van de heer Franz W. Koenigs, grootvader van verzoekster.
2. Van het verzoek van 8 mei 2003 van de heer mr. W.O. Koenigs, zoon van F.W. Koenigs en oom van verzoekster, strekkende tot afwijzing van het verzoek tot teruggave van de Koenigscollectie, heeft de Commissie kennis genomen.
3. Verzoekster beoogt de teruggave aan de erven Koenigs van 37 werken op papier en 34 schilderijen die deel uitmaken van de Rijkscollectie. Met uitzondering van het schilderij *Cadmus zaait drakentanden van Rubens*, dat sinds 1961 door schenking deel uitmaakt van de collectie van het Rijksmuseum te Amsterdam, behoren deze kunstvoorwerpen tot de NK-collectie van na de oorlog gerecupereerde kunstvoorwerpen.
4. Van het merendeel van deze kunstvoorwerpen - 37 tekeningen en 28 schilderijen, de in de Rapportage beschreven categorieën 1, 2 en 3 - is vast komen te staan dat deze tot de voormalige collectie van Franz Koenigs behoorden. Ten aanzien van een zestal schilderijen - in de Rapportage als categorie 4 opgenomen - kan dit niet worden vastgesteld. Verzoekster is met de Commissie van mening dat deze categorie op zichzelf dient te worden beschouwd.

5. De Commissie concludeert dat er voor wat betreft de schilderijen uit categorie 4 (NK 1915, NK 2075, NK 1848, NK 3577, NK 3387 en NK 2071) onvoldoende grondslag bestaat voor advisering. Het hiernavolgende heeft geen betrekking op de voorwerpen uit deze categorie 4.
6. Voor de beoordeling van het bezitsverlies van de 37 tekeningen en 28 schilderijen die tot de collectie Koenigs behoorden, zijn de volgende in de Rapportage beschreven omstandigheden van primair belang.

In 1931 zijn in Duitsland monetaire maatregelen van kracht geworden ten gevolge waarvan Koenigs, wonende in Nederland, niet meer over zijn vermogen in Duitsland kon beschikken. Om in zijn daardoor ontstane financiële problemen te voorzien, leende hij bij overeenkomsten van september 1931 en juni 1935 van de (joodse) bank Lisser & Rosenkranz, met wier directeur Kramarsky hij goed bevriend was, een geldbedrag, tot zekerheid waarvoor hij zijn kunstcollectie in pand dan wel in (fiduciaire) eigendom overdroeg.

Hoewel de exacte inhoud van de afspraken tussen de partijen door de Commissie niet kan worden vastgesteld, is voldoende duidelijk dat krachtens de gesloten overeenkomst Koenigs geld ter beschikking kreeg waartegenover de bank gerechtigd was de collectie te verkopen en haar vordering op de opbrengst te verhalen indien Koenigs het geleende bedrag bij het opeisbaar worden van de lening niet zou terugbetalen. De lening kende - vanaf juni 1935 - een looptijd van vijf jaar en was eveneens opeisbaar als de bank in liquidatie zou geraken.
7. In verband met de oorlogsdreiging is Lisser & Rosenkranz vervolgens op 2 april 1940 in liquidatie getreden, waardoor de lening aan Koenigs twee maanden voor het aflopen van de overeengekomen termijn opeisbaar werd. Ter uitvoering van de afspraken uit de overeenkomst is de collectie in betaling gegeven c.q. verkocht toen bleek dat Koenigs het geleende geld niet kon terugbetalen.
8. De tekeningencollectie gaf Koenigs ter voldoening van zijn schuld op 2 april 1940 in betaling aan Lisser & Rosenkranz. De collectie is vervolgens door bemiddeling van directeur Hannema van museum Boymans (het huidige museum Boijmans van Beuningen te Rotterdam) verkocht aan de Rotterdamse zakenman D.G. van Beuningen met de intentie de collectie onder de naam Koenigs in het Rotterdamse museum bijeen te houden. Dit is niet gebeurd. (categorie 1)
9. Vooral als gevolg van het ontbreken van voldoende inzicht in de afspraken tussen de bank en Koenigs, is het moeilijk het moment en de aard van de transactie vast te stellen waarbij Koenigs het bezit over de schilderijen verloor. Verzoekster kon deze vraag evenmin eenduidig beantwoorden.

Verschillende momenten, naast het afsluiten van de kredietovereenkomsten in 1931 en 1935, zijn hiervoor van belang:

  - alhoewel de bank zich op 8 april 1940 tegenover de buitenwereld als eigenaar van de schilderijen presenteerde, is het onzeker of Koenigs deze op dezelfde wijze als de tekeningen in betaling heeft gegeven;
  - het schilderij *Cadmus zaait Drakentanden* is begin mei 1940 uit naam van Lisser & Rosenkranz verkocht aan het Nederlandse echtpaar De Bruijn (categorie 3);
  - de overige 27 schilderijen zijn in juni 1940 door Koenigs aan de Duitse bankier Miedl verkocht. Het is mogelijk dat Koenigs bij deze verkoop als eigenaar/bezitter van de schilderijen optrad. Evenzeer is mogelijk, gelet op de onderlinge relatie en tegen de achtergrond van de kredietovereenkomst, dat Koenigs bij deze verkoop aan Miedl niet voor zichzelf optrad maar voor of namens Lisser & Rosenkranz. (categorie 2)

10. Het is de Commissie niet duidelijk geworden hoe de afwikkeling van de kredietovereenkomst tussen Koenigs en Lisser & Rosenkranz precies in zijn werk is gegaan en hoe de verkoopprijzen met de uitstaande schuld zijn verrekend. Toch acht de Commissie voldoende aannemelijk dat die afwikkeling in goede harmonie haar beslag heeft gekregen.
11. Verzoekster beargumenteert haar verzoek in (de conclusie van) de Memorie onder meer als volgt:

"Duidelijk is geworden dat Koenigs zijn (niet alleen in financiële zin) kostbare collectie is kwijtgeraakt onder druk van de oorlogsomstandigheden die destijds in Europa dominant waren. Onder die omstandigheden moet voor de maanden direct aan 10 mei 1940 voorafgaand uitdrukkelijk ook de dreigende bezetting van Nederland, die vóór 10 mei al vele malen was verwacht onder meer per 12 november 1939, worden begrepen.

Koenigs is zijn collectie kwijtgeraakt tegen ontvangst van een zéér aanzienlijk geringere tegenprestatie dan hij redelijkerwijs had mogen verwachten wanneer de omstandigheden die direct verband hadden met het nazi-regime zich niet hadden doen gelden – áls hij dan al had moeten verkopen, wat dan niet het geval geweest zou zijn. De in deze zaak relevante momenten van bezitsverlies dienen, ongeacht de precieze aard van hetgeen op 2 april 1940 is overeengekomen, steeds als onvrijwillig te worden aangemerkt; daarbij wordt aangetekend dat van alle betrokkenen alleen Koenigs (niet Van Beuningen en evenmin de L&R bank) écht én zeer aanzienlijk is benadeeld.

Het zou tegen deze achtergrond zonder meer redelijk en billijk zijn indien de in deze zaak relevante NK-stukken aan de erven Koenigs worden teruggegeven. De Restitutiecommissie wordt dan ook verzocht aldus te adviseren."

12. Voor de toewijsbaarheid van haar verzoek doet verzoekster een beroep op de redelijkheid en billijkheid en stelt zij het begrip 'oorlogsomstandigheden' centraal. Zij beroept zich daarbij op de wettelijke norm uit het naoorlogse rechtsherstel, in het bijzonder de artikelen 1, 22 en 23 van KB E 100 (het *Besluit Herstel Rechtsverkeer* van 21/9/1944), en op jurisprudentie van de rechtsherstelrechter (de Afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel). Deze zou onder de billijkheidsnorm een ruime werking hebben gegeven aan dit begrip 'oorlogsomstandigheden'.
- Zij beargumenteert dat de Commissie de norm uit E 100 zal dienen toe te passen, en in het verlengde hiervan dat van deze 'oorlogsomstandigheden' bij het bezitsverlies door Koenigs sprake is gezien de oorlogsdreiging.
13. Ten aanzien van haar mandaat overweegt de Commissie echter dat niet primair op voormeld besluit E 100 dient te worden gelet, doch dient te worden uitgegaan van haar Instellingsbesluit van 16 november 2001. Daarin wordt de taak van de Commissie in artikel 2 beperkt tot: 'advisering over de te nemen beslissingen op verzoeken om teruggave van cultuurgoederen waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren'. Daarbij dient, althans voor zover het een verzoek om teruggave van kunstvoorwerpen betreft in bezit/beheer van de Staat der Nederlanden zoals in casu het geval, het regeringsbeleid ter zake in acht te worden genomen.

De vraag die de Commissie zal hebben te beantwoorden is derhalve of het bezitsverlies van Koenigs aangemerkt moet worden als onvrijwillig bezitsverlies als gevolg van omstandigheden die direct verband hielden met het nazi-regime.

14. Verzoekster beantwoordt die vraag met klem van redenen bevestigend en stelt dat zonder de oorlogsdreiging het bezitsverlies van de collectie zich nimmer zou hebben voorgedaan.
15. De Commissie kan verzoekster hierin niet volgen. Zij komt tot het oordeel dat het bezitsverlies van Koenigs geen gevolg was van omstandigheden die in directe relatie stonden met het nazi-regime doch uitsluitend verband hield met de economische omstandigheden in Duitsland, die aanleiding hadden gegeven tot de zogenaamde "Stillhalte", een maatregel ten gevolge waarvan Koenigs niet vrijelijk kon beschikken over het Duitse deel van zijn vermogen. Daardoor was hij gedwongen in Nederland geld te lenen tegenover het tot zekerheid afstaan van zijn collectie. Een bezitsverlies derhalve dat uitsluitend een economische/zakelijke oorzaak had.
Dat er ten tijde van de onderhandelingen over en de verkoop van de collectie sprake was van een alom aanwezige oorlogsdreiging kan aan het voorgaande geen afbreuk doen.
16. Verzoekster voert in de Reactie op het onderzoeksrapport aan dat Koenigs op grond van zijn negatieve houding tegenover het nazi-bewind en zijn spionageactiviteiten voor de Engelsen hetzelfde lot riskeerde als dat van de openlijk vervolgte bevolkingsgroepen, en hij op die grond gelijk gesteld moet worden met de vervolgte bevolkingsgroepen. Verzoekster stelt in alinea 20 van de Reactie onder meer:

"De redelijkheid en billijkheid dienen er dan ook toe te leiden dat niet exclusief als gegeven wordt vermeld dat Koenigs niet tot een vervolgte bevolkingsgroep behoorde, maar juist dat hij bij de beoordeling van de onderhavige zaak eerder gelijkgesteld dient te worden met leden van de vervolgte bevolkingsgroep. Dit geldt temeer nu zijn lot met betrekking tot de onderhavige kunstvoorwerpen rechtstreeks aan het lot van de – Joodse – bank was vastgeklonken."

Op die grond zou, onder toepassing van het regeringsbeleid, ten opzichte van Koenigs de onvrijwilligheid van het bezitsverlies, behoudens tegenbewijs, aangenomen dienen te worden voor zover het een verkoop na 10 mei 1940 betreft.

17. De Commissie kan verzoekster ook hierin niet volgen. Ondanks de anti-nazi houding en gestelde spionageactiviteiten, komt uit de gegevens en verklaringen over de persoon Koenigs het beeld naar voren van een invloedrijk zakenman die zich – zeker in vergelijking met het joodse volksdeel - in vrijheid kon bewegen, een vrijheid waarvan hij gedurende de jaren 1938-1940 gebruik heeft gemaakt door te blijven handelen, ook met de Duitsers/nazi's. Naast altruïstische motieven – de belangen van zijn joodse vrienden – speelden zonder twijfel zijn eigen financiële belangen en zijn belangen als kunstverzamelaar daarbij een rol.
18. Ten aanzien van het bezitsverlies door Koenigs gaat de omkering van de bewijslast, zoals deze geldt voor wat betreft de onvrijwilligheid van verkopen door leden van de vervolgte bevolkingsgroepen in Nederland vanaf 10 mei 1940, dan ook niet op.
19. Daarnaast is de Commissie van mening dat de – reële en acute – dreiging van een Duitse invasie voor de joodse directie van Lissers & Rosenkranz geen argument kan opleveren ten gunste van Koenigs.

20. De Commissie acht verzoekster mitsdien niet geslaagd in het aannemelijk maken van haar standpunt dat het bezitsverlies door Koenigs als onvrijwillig, ten gevolge van omstandigheden die direct in verband staan met het nazi-regime, is aan te merken.
21. Die conclusie wordt overtuigend ondersteund door de houding en verklaringen van leden van de familie Koenigs zelf. De weduwe Koenigs gaf in september 1945 in door haar ingevulde aangifteformulieren aan dat de schilderijenverkoop door Koenigs aan Miedl in de zomer 1940 een vrijwillige verkoop betrof: op de voorbedrukte regel waarop diende te worden aangegeven of het bezitsverlies aan te merken was als 'confiscatie, diefstal, gedwongen dan wel vrijwillige verkoop', kruiste zij deze laatste mogelijkheid aan. Deze aangifte vond plaats krachtens een verplichting informatie te verschaffen over tijdens de oorlog uit Nederland verdwenen kunstwerken, en kan niet, zoals verzoekster stelt, als verzoek tot teruggave c.q. eigendomsaanspraak gezien worden.
22. Gelet op al het hiervoor overwogene kunnen de overige stellingen van verzoekster buiten behandeling blijven en behoeft de Commissie zich evenmin uit te laten over het verzoek van de heer W.O. Koenigs.

Conclusie

De Commissie adviseert de Staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om de beide aan de Commissie voorgelegde verzoeken van mevrouw Christine F. Koenigs af te wijzen.

Aldus vastgesteld in de vergadering van 3 november 2003.

J.M. Polak (voorzitter)

B.J. Asscher (vice-voorzitter)

J.Th.M. Bank

J.C.M. Leijten

E.J. van Straaten

H.M. Verrijn Stuart

RAPPORTAGE INZAKE KOENIGS

Op 3 mei 2002 kreeg de Restitutie Commissie een verzoek voorgelegd van mevrouw Christine Koenigs om teruggave van schilderijen en tekeningen uit het voormalig bezit van haar grootvader, Franz W. Koenigs. Dit verzoek werd in behandeling genomen voor zover het voorwerpen betreft die zich in de NK-collectie¹ bevinden. Op 26 november 2002 kreeg de Commissie vervolgens een verzoek van mevrouw Koenigs voorgelegd om teruggave van het schilderij *Cadmus zaait Drakentanden* van P.P. Rubens, dat behoort tot de rijkscollectie maar niet tot de NK-collectie.

Het gaat in dit verzoek om 37 werken op papier en 34 schilderijen uit de voormalige collectie Koenigs, die zich anno 2002 in de rijkscollectie bevinden.² Een overzicht van deze kunstvoorwerpen is als *bijlage 1* achter deze rapportage opgenomen. Ze blijken voor het doel van dit onderzoek in vier categorieën te kunnen worden onderverdeeld:

1. 37 tekeningen die Koenigs op 2 april 1940 ter afbetaling van een schuld in betaling gaf aan de bank Lisser & Rosenkranz, en die de bank doorverkocht aan D.G. van Beuningen;
2. 27 schilderijen, voornamelijk werken van Rubens, die Koenigs begin juni 1940 verkocht aan de Duitser A. Miedl;
3. één schilderij, *Cadmus zaait Drakentanden* van P.P. Rubens, dat het Nederlandse echtpaar De Bruijn begin mei 1940 door bemiddeling van de kunsthandelaar Jacques Goudstikker aankocht uit de Koenigscollectie;
4. een 'restcategorie' van zes schilderijen waarvan het onzeker is of deze tot de collectie Koenigs behoorden.

Voor de beoordeling van het verzoek tot teruggave is het allereerst noodzakelijk de lotgevallen van de 'collectie Koenigs' in zijn geheel te bezien. Deze collectie bevond zich anno 1935 in bruikleen bij Museum Boymans te Rotterdam (het huidige museum Boijmans Van Beuningen) en bestond uit 2145³ tekeningen en 47 schilderijen.

---

¹ deze 'Nederlands Kunstbezit-collectie' is dat deel van de rijkscollectie dat door m.n. recuperatie uit Duitsland na de oorlog in beheer is gekomen van de Staat der Nederlanden

² zie hiervoor de Memorie, 43, (als bijlage 24 in het dossier van de commissie 'rapportage en bijlagen RC 1.6' opgenomen, hierna: 'bijlage [nr.] RC') en daarop volgende briefwisseling

³ A.J. Elen, *Missing old master drawings from the Koenigs collection*, Den Haag, 1989, pag. 11, (2145 nummers en een werkelijk aantal van 2671 stuks); volgens een inventarisatie van 15/6/35 van dr. J.H.F. Lütjens betreft het 2140 tekeningen, archief Museum Boijmans Van Beuningen Rotterdam (archief Boymans); mevrouw Koenigs noemt het aantal 2144 (Reactie mw. Koenigs 12/8/2003) (bijlage 24 RC)

verantwoording

Deze rapportage vormt de weerslag van het onder verantwoordelijkheid van de Restitutie Commissie uitgevoerde onderzoek en is mede gebaseerd op informatie die door mevrouw Koenigs werd overgelegd (het zogenaamde 'Rode boek', een 'Memorie', 'Aantekeningen' en een 'Reactie' op een eerdere versie van dit onderzoeksrapport).⁴ Ook is informatie verwerkt die door of namens de heer mr. W.O. Koenigs, zoon van Franz Koenigs, werd verstrekt. Het hierna volgende is overigens geen volledig overzicht van de informatie die inmiddels bij elkaar is gebracht: het beoogt een feitelijk - min of meer chronologisch - overzicht te geven van de gebeurtenissen die van belang worden geacht voor de beoordeling van het verzoek tot teruggave van de tekeningen en schilderijen. Daarbij spreekt het voor zich dat de themakeuze mede werd ingegeven door de argumentatie van verzoekster.

In de namens mevrouw Koenigs opgestelde Memorie wordt het volgende voorbehoud gemaakt, dat ook hier alleszins op zijn plaats is: 'In het navolgende wordt een poging ondernomen het een en ander in het juiste perspectief te plaatsen. Daarbij staat bij voorbaat vast dat het niet zal lukken hier het laatste woord over deze kwestie te spreken, alleen al omdat daarvoor het benodigde inzicht in de relevante feiten gewoonweg - door het verstrijken van de tijd en het verdwenen zijn van ondersteunende schriftelijke bewijzen - niet te verkrijgen is. Dat neemt niet weg dat veel feiten wel bekend en veel documenten nog wel voorhanden zijn.'⁵

-----

1. Koenigs en zijn collectie

Franz W. Koenigs wordt op 3 september 1881 geboren te Kierberg in Duitsland als zoon van een welgestelde Protestantse (Lutherse) familie.⁶ In het kader van de huidige claim is het van belang vast te stellen dat Koenigs niet behoorde tot een door de nazi's vervolgte bevolkingsgroep. Wel zou hij zich opstellen als een uitgesproken tegenstander van het nazi-regime.⁷ Dit laatste betekent overigens weer niet dat Koenigs (zakelijke) contacten met Duitse machthebbers - zoals hierna zal blijken - uit de weg ging.⁸

In 1920 richt Koenigs samen met zijn neef Rhodius de *N.V. Rhodius Koenigs Handelmaatschappij* op in Amsterdam in verband met de beperkingen waaraan Duitse bedrijven en banken na de Eerste Wereldoorlog waren onderworpen. Koenigs wordt directeur van Rhodius Koenigs, vanaf 1926 samen met mededirecteur A. Flesche. Deze laatste ontpopt

---

⁴ de Memorie, de Aantekeningen, de Reactie en de verslagen van de hoorzitting (bijlage 24 RC)

⁵ Memorie, blz. 3, punt 3

⁶ voor het leven van Koenigs J.R. ter Molen, 'F.W. Koenigs, 1881-1941' in: *150 jaar Museum Boymans van Beuningen R'dam*, Rotterdam (1999), en A.J. Elen, *Missing old master drawings from the Koenigs collection*, Den Haag (1989), en informatie van mevrouw Koenigs en de heer W.O. Koenigs (bijlage 24 en 25 RC)

⁷ hiervan getuigen diverse verklaringen, zie archief Nederlandsch Beheersinstituut, Nationaal Archief, (NBI), inv. nr. 1446621, archief van De Nederlandsche Bank (DNB): dossier Rhodius Koenigs; uit documenten van de 'British Legation The Hague', die mw. Koenigs als bijlage 2 bij de Memorie overgelegd heeft, blijkt dat Koenigs in september '39 de Engelse autoriteiten van inlichtingen over de situatie in Duitsland voorziet (bijlage 24 RC)

⁸ zie hierna, paragraaf 6 en 7

zich in de jaren dertig als een aanhanger van het nazi-regime⁹ - zou zelfs vanuit Rhodius Koenigs een spionagenetwerk voeren -¹⁰, hetgeen naar verluidt voor de nodige problemen zorgt in zijn relatie met Koenigs.¹¹ De N.V. Rhodius Koenigs oefent het bankbedrijf uit en verleent vooral kredieten aan de Duitse industrie. De onderneming blijkt een zakelijk succes en in 1922 verhuist Koenigs met vrouw en kinderen definitief naar Nederland.

In de jaren van economische voorspoed, de jaren '20, is Franz Koenigs in staat in relatief korte tijd een uitzonderlijke verzameling tekeningen en schilderijen bijeen te brengen. Vooral de tekeningencollectie blijkt van blijvend kunsthistorisch belang en Koenigs is hier het meest aan gehecht. Met de 'Koenigs collectie' wordt meestal deze tekeningencollectie bedoeld.¹²

In 1939 wordt Koenigs het Nederlandse staatsburgerschap verleend, waarbij ook de omstandigheid dat hij zich verdienstelijk had gemaakt ten opzichte van de Nederlandse samenleving door zijn kunstcollectie aan een museum in bruikleen te geven, een rol speelt.¹³ Op 6 mei 1941 komt Koenigs bij een treinongeval in Keulen om het leven.¹⁴

2. internationale economische situatie in de jaren '30

Waar de jaren '20 voor Koenigs economische voorspoed brachten, komt daar in 1931 onder invloed van de internationale economische situatie een abrupt einde aan. In Duitsland worden in dat jaar alle internationale schulden bevroren en dit heeft grote gevolgen voor het bedrijf Rhodius Koenigs en voor de financiële situatie van Koenigs persoonlijk.¹⁵ Hij kan vanaf dat moment niet meer beschikken over zijn vermogen in Duitsland en nog hetzelfde jaar, in 1931, ziet Koenigs zich genoodzaakt een aanzienlijk bedrag te lenen, waarvoor hij zich wendt tot zijn (joodse) vriend Kramarsky - eveneens van oorsprong Duitser - die op dat moment aan het hoofd staat van Bankiersbedrijf Lisser & Rosenkranz. Als zekerheid voor deze lening dient de kunstcollectie.

Voor de omstandigheden die Koenigs noodzaken zijn kunstcollectie te bezwaren, moet gekeken worden naar de internationale situatie begin jaren '30 van de vorige eeuw. Professor

---

⁹ Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR), 423I-III en NBI 144662

¹⁰ J. Meihuizen in zijn proefschrift: "*Noodzakelijk Kwaad, de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*" Amsterdam (2003), pag. 484: "De Duitse bankier Alfred Flesche, [...], werd in 1949 veroordeeld tot zes jaar gevangenisstraf wegens een tamelijk onschuldig geval van militaire spionage, gepleegd kort voor de Duitse inval in mei 1940. Zijn deelname aan de voor de Duitse oorlogvoering werkende industriële spionage-onderneming Cellastic, die in 1937 was opgericht met behulp van Rhodius Koenigs Handelmaatschappij [...] verdween geheel in de doofpot." Cellastic is niet nader onderzocht.

¹¹ zie bv. brief van E.A.C. Meijlink, plv. hoofd Bureau Coördinatie van het ministerie van justitie aan het NBI van 11/5/49, (NBI 144662); zie ook verklaring van A. Rhodius an 30/9/47 in CABR 423 III. De rol van Flesche lijkt de reden dat Rhodius Koenigs begin 1940 door het Britse 'Ministry of Economic Warfare' op de zogenaamde 'zwarte lijst' geplaatst wordt en na de oorlog onder beheer wordt gesteld, zie het 'beginverslag van de bestuurders/beheerders' van juli '45 en de briefwisseling tussen het NBI, het Ministerie van Justitie en de Britse Ambassade te Den Haag tussen 10/7/48 en 2/8/49, dossier 'Rhodius Koenigs', NBI 144662

¹² er is sprake van een andere, zogenaamde 'tweede' collectie Koenigs, zie voetnoot 43

¹³ documenten uit het archief van het Ministerie van Justitie, bijl. 3 bij het Rode Boek

¹⁴ mevrouw Koenigs stelt dat Koenigs om het leven is gebracht: dit is onbevestigd gebleven

¹⁵ zie H.A.M. Klemann, *Nederland 38-48*, Haarlem (2002), pag. 37, en J. Houwink ten Cate, *Mannen van de Daad en Duitsland, 1919-1939*, Den Haag (1995)

dr. J.Th.M. Bank, lid van de Restitutie Commissie, komt tot de volgende overwegingen met betrekking tot het betalingsverkeer tussen Nederland en Duitsland in de jaren '30:

"Vanaf 1931 treft de economische crisis Duitsland steeds harder. Het land ziet zich genoodzaakt in het internationale betalingsverkeer een "Chinese muur" op te trekken van deviezenreglementen, te beginnen met een (tijdelijke) bevrozing van de kortlopende schulden in de zogenaamde Stillhalte. Deze reglementering neemt tot 1934 steeds grotere vormen aan en duurt tot medio 1938. Twee bevindingen zijn in relatie tot de problematiek rond de collectie Koenigs van belang. De eerste is, dat de problemen van Duitsland in het internationale betalingsverkeer het gevolg zijn van de economische crisis die zich in 1931 meer en meer voelbaar maakt. Hitlers' overwinning in 1933 is daarvan de politieke consequentie, niet de oorzaak. De tweede is, dat Nederland - en ook Zwitserland - in het besef, dat de Duitse mark ook in het eigen belang op peil moet blijven, er in slagen het bilaterale betalingsverkeer spoedig weer op gang te brengen. Dat resulteerde in een nieuw handelsverdrag in december 1933. In de economische onderhandelingen met de Duitse regering spelen ideologische overwegingen nauwelijks een rol."

3. kredietovereenkomsten 1931 en 1935

1931: lening waarbij Koenigs de tekeningencollectie tot zekerheid overdraagt

Uit een handgeschreven en in het Duits gestelde verklaring blijkt dat Koenigs op 9 september 1931 een bedrag van 1.5 miljoen gulden van Lisser & Rosenkranz leent waarbij hij zijn tekeningencollectie tot zekerheid overdraagt:

"Zur Sicherstellung desselben übereigne ich Ihnen hiermit meine Zeichnungsammlung wie sie sich zur Zeit in meinem Haus florapark 8 Haarlem befindet." [Tot zekerheid hiervan draag ik U hierbij in eigendom over mijn tekeningencollectie, zoals deze zich in mijn huis aan het Florapark 8 te Haarlem bevindt.]¹⁶

Nadere voorwaarden voor de lening, bijvoorbeeld een rentepercentage of een termijn, zijn in deze verklaring niet terug te vinden. De kredietovereenkomst werd tussen de goede vrienden en zakenpartners Kramarsky en Koenigs kennelijk aangegaan als een *gentlemen's agreement*: zij beschouwden hun wilsovereenstemming, zonder gedetailleerde uitwerking van de voorwaarden, als voldoende waarborg voor een goede gang van zaken.

1935: geformaliseerde kredietovereenkomst met 'de collectie' als onderpand

In 1935, mogelijk op aandringen van De Nederlandsche Bank¹⁷, formaliseren Kramarsky en Koenigs de kredietovereenkomst. De tekst van deze overeenkomst bestaat grotendeels niet meer, althans heeft de Commissie niet tot haar beschikking. Voor wat betreft de zakelijke inhoud van deze overeenkomst moet daarom afgegaan worden op de informatie die mevrouw Koenigs daarover heeft gegeven, volgens de Memorie gebaseerd op eenmalige inzage van de overeenkomst,¹⁸ en op informatie hierover van de heer W.O. Koenigs, die nog in het bezit

¹⁶ handgeschreven verklaring van F.W. Koenigs gericht aan Lisser & Rosenkranz d.d. 9 september 1931, archief W.O. Koenigs (bijlage 2 RC)

¹⁷ informatie W.O. Koenigs (bijlage 25 RC)

¹⁸ Memorie, 13 en 14 en 53 (bijlage 24 RC). Mevrouw Koenigs geeft in haar brief aan de Minister President van 14 mei 2000 overigens afwijkende informatie; zie ook Reactie, punt 24 en de brief van mr. A.H.J. van den Biesen d.d. 12/8/2003

zou zijn van delen van de overeenkomst.¹⁹ Op basis van deze informatie kan van het volgende worden uitgegaan:

Koenigs gaat in juni '35 een lening aan - formaliseert de lening uit '31 - voor een bedrag van NLG 1.375.000 plus 17.000 Engelse Ponden tegen 4% rente met een looptijd van 5 jaar. Hiervoor werd *de collectie Koenigs bestaande uit tekeningen en schilderijen zoals deze zich sinds 1935 in Boymans bevindt*, in onderpand gegeven. Koenigs zou in het kader hiervan aan de bank het recht hebben verschaft om bij het opeisbaar worden van de lening indien nodig tot verkoop van de collectie over te gaan, wat de bank ook in geval van opeisbaar worden vóór het verstrijken van de vijf jaren termijn zou mogen doen, onder meer wanneer de bank vóór het verstrijken van de vijf jaren in liquidatie zou geraken. (zie Memorie 13 en 14 en commentaar hierop van W.O. Koenigs)

Waar in 1931 de tekeningencollectie tot zekerheid in (fiduciaire) eigendom wordt overgedragen aan de bank, lijkt dit in 1935 te worden omgezet in een pandrecht op de collectie tekeningen *en* schilderijen. Of het zekerheidsrecht van de bank in de overeenkomst van 1935 inderdaad de vorm krijgt van een pandrecht is niet duidelijk geworden.²⁰ Voor welke juridische vorm ook wordt gekozen: van belang is dat Koenigs in '31 en in '35 van zijn bevoegdheid om in vrijheid over de kunstcollectie te kunnen beschikken, afstand doet.

Een pandrecht impliceert dat de collectie uit de feitelijke macht van de eigenaar gebracht moet worden, en de collectie wordt dan ook als bruikleen in Museum Boymans te Rotterdam ondergebracht. De keuze voor Boymans zou een uitdrukkelijke voorwaarde zijn geweest van Koenigs²¹ die al eerder grote delen van zijn collectie aan het museum in bruikleen had gegeven en goede contacten onderhield met directeur Hannema.²²

De 'collectie Koenigs zoals deze zich in Boymans bevindt', varieert in de jaren 35-40 enigszins in omvang:²³ er worden door Koenigs tekeningen en schilderijen aan toegevoegd en teruggenomen. Bij gebrek aan een document waarin een specificatie wordt gegeven van het onderpand mag men aannemen dat tussen de vrienden Koenigs en Kramarsky de afspraak gold dat 'de kunstcollectie (zoals in Boymans)' zonder nadere specificatie tot zekerheid strekte voor de lening.²⁴

Namens mevrouw Koenigs komt ook haar gemachtigde in een brief van 7 oktober 2002 tot de conclusie dat er in de relatie tussen Koenigs enerzijds en de bank anderzijds geen relevant onderscheid werd gemaakt tussen de schilderijen en de tekeningen, en ook de heer W.O. Koenigs is in het gesprek van 8 januari 2003 deze mening toegedaan.

---

¹⁹ verslag van de hoorzitting van 10 maart 2003 met W.O. Koenigs (bijlage 25 RC); zie ook de nadere informatie namens W.O. Koenigs over de inhoud van de overeenkomst verstrekt bij brief van R.W. Polak d.d. 21/5/2003

²⁰ informatie over de kredietovereenkomst van juni 1935 namens dhr. W.O. Koenigs gegeven bij brief van mr. R.W. Polak d.d. 21/5/2003 en reactie daarop van mr. A.H.J. van den Biesen bij brief van 12/8/2003

²¹ Elen, op. cit., pag. 13

²² zie de correspondentie tussen het echtpaar Koenigs en Hannema in het archief van Boymans

²³ dit blijkt uit de lijsten zoals deze zich bevinden in het archief van Museum Boymans (zie ook bijlagen 18 en 19 RC)

²⁴ zie hiervoor ook een brief van Hannema aan Van der Vorm d.d. 13/3/1940 (bijlage 4 RC)

4. aflossing van de schuld, 1939-1940

Tot welk bedrag de schuld van Koenigs aan Lisser & Rosenkranz in het najaar van '39 was opgelopen, is door het ontbreken van gegevens over de onderlinge verrekening tussen Koenigs en Lisser & Rosenkranz onbekend gebleven. Gezien het rentepercentage van 4 % en uitgaande van een basisbedrag van 1.5 miljoen gulden kan de schuld vanaf 1935 berekend in de orde van grootte van 1.8 miljoen gulden worden geschat. Een gedeelte van deze schuld zou al eerder door Koenigs afgelost kunnen zijn.²⁵ In de Memorie wordt uitgegaan van een schuld ter hoogte 1.6 of 1.7 miljoen.²⁶ De hoogte van het bedrag daargelaten, in het najaar van 1939 wordt duidelijk dat Koenigs de schuld, die in juni 1940 afbetaald zal moeten zijn, niet zal kunnen voldoen zonder verkoop van de kunstcollectie.

Eind 1939, in een periode dat ook in Nederland de oorlogsdreiging onafwendbaar lijkt te zijn geworden, gaat Koenigs op zoek naar kopers voor de collectie. Hij stelt daarbij alles in het werk om deze bijeen te houden en voor het Rotterdamse museum te behouden. Voor de verkoop wordt de Amsterdamse kunsthandelaar Jacques Goudstikker ingeschakeld, die zich in september '39 tot de directeur van Museum Boymans Hannema richt om "de onderhandelingen met u en de andere Heeren in Rotterdam over de aankoop van de collectie voort te zetten".²⁷ Vanaf begin 1940 wordt ook de buitenwereld duidelijk gemaakt dat de onderhandelingen mede namens Lisser & Rosenkranz worden gevoerd. Uit een brief van (waarschijnlijk) februari 1940 aan Hannema meldt Goudstikker dat hij niet alleen namens Koenigs spreekt, maar ook voor "de Amsterdamsche Bankinstelling, die zoals u bekend zal zijn, medezeggenschap over deze verzameling heeft". In het volgende citaat uit een brief van Goudstikker wordt het een en ander op een rijtje gezet:

“...allen die belang hadden bij deze verzameling Koenigs deze liever dan waar ook, voor goed in Rotterdam zouden zien, niet alleen omdat deze stad deze verzameling vele jaren achtereen gastvrijheid verleend heeft, maar mede omdat deze verzameling, ..., daardoor bijna in haar geheel voor Nederland behouden zou blijven. Ik meen dan ook dat Rotterdam van de zijde der bezitters kan rekenen op belangrijke concessies, indien er naar een mogelijkheid gezocht wordt de verzameling te verwerven en zo werden tot nu toe dan ook alle voorstellen van andere kant voorlopig terzijde gelegd.[...] "De gehele hier opgesomde verzameling bood ik in opdracht mijner lastgevers in augustus 1939 aan het Museum Boymans aan voor het bedrag van 2.200.000 gulden, terwijl de heer Koenigs mij toendertijd verzocht aan de directeur dr. Hannema te willen mededelen, dat indien aankoop tot stand zou komen, hij bereid zou zijn aan het Museum zijn verzameling oude schilderijen af te staan, die mede niet weinig tot de bekendheid van zijn verzameling hebben bijgedragen. Het zijn 47 stukken, .. [...] De omstandigheden maken het n.l. voor een der geïnteresseerden wenselijk het onderpand van een belangrijke geldlening, n.l. de verzameling Koenigs, naar het buitenland te brengen, dit om redenen die men licht begrijpen zal [...] De onderhandelingen kunnen natuurlijk ook voortgezet worden als de collectie zich in het buitenland bevindt. Een directe verkoop echter zou ieder risico uitschakelen, ... Mochten er echter bezwaren zijn voor een onmiddellijke koop ... dan lijkt dit mogelijk op de volgende wijze; De Stichting [d.i. de kort daarvoor opgerichte Stichting Museum Boymans, EC] of namens haar een bank verstrekt op onderpand der verzameling Koenigs een som gelds van fl. 1.800.000 terwijl daardoor Rotterdam het recht verkrijgt tegen een nader overeen te komen som gedurende een aantal jaren de verzameling over te nemen door aankoop. ... de heer Koenigs bereid is als meerdere zekerheid, als overwaarde dus, als

²⁵ dit is waarschijnlijk, aangezien er meer financiële transacties speelden: zie hierna, paragraaf 7

²⁶ Memorie, 53

²⁷ brief van 4/9/1939 van Goudstikker aan Hannema, (bijlage 3 RC)

onderpand naast de indertijd aangeboden deelen zijner verzameling, ook de andere deelen af te staan nl. de Fransche schilderijen der 19^e eeuw, 17 in getal ....., Verder de Fransche teekeningen van na 1800, waarbij ....Hierdoor zou vermeden worden, dat deelen der verzameling thans naar het buitenland gezonden zouden behoeven te worden, terwijl, naar het mij wil voorkomen, door het onderpand, als alle tekenen niet bedriegen, de te verstrekken som gelds verre overtroffen wordt.²⁸

Deze onderhandelingen, met als inzet de overname van de schuld aan de bank, lopen op niets uit. Op 13 maart 1940 telefoneert Koenigs vervolgens naar Hannema met de mededeling dat “over 14 dagen alles zal worden verscheept naar Lissabon”.²⁹ Kramarsky was in november 1939 Nederland ontvlucht en verbleef op dat ogenblik in Lissabon.³⁰

liquidatie Lisser & Rosenkranz, 2 april 1940

Twee maanden voor de afloop van de lening, op 2 april 1940, treedt N.V. Bankierskantoor Lisser & Rosenkranz in liquidatie. De beweegreden voor dit besluit om in liquidatie te treden valt onder meer te lezen in een naoorlogse verklaring van de heer Flörsheim, naast Kramarsky directeur van de bank:

'In April 1940 is door de Directie van L. & R. met het oog op maatregelen, die t.o.v. Joodsche bankiers werden verwacht, besloten de firma L. & R. de status van vennootschap in liquidatie te geven. Dit heeft na de Duitse bezetting van ons land succes gehad, omdat de maatregel van het verbod aan Joden om zaken te doen, betrekking kreeg op zaken, die werden gedreven. Aangezien een vennootschap in liquidatie niet als zoodanig werd aangemerkt, bleef L. & R. vrij van Duitse inmenging. Er is nooit een Verwalter benoemd en de niet-joodsche gevolmachtigden, de Heeren Herrndorf en Rikkert konden na het uittreden van den Heer Flörsheim in functie blijven.'³¹

Met het in liquidatie treden van de bank wordt de schuld van Koenigs, overeenkomstig de voorwaarden van de kredietovereenkomst, opeisbaar. Overleg tussen Koenigs en de bank volgt; de daarbij gemaakte afspraken zijn onbekend gebleven.

5. verlies van de collectie

in betaling geven aan Lisser & Rosenkranz

Eveneens op 2 april 1940 presenteert Lisser & Rosenkranz zich als volledig eigenaar van de kunstcollectie. Ten aanzien van de tekeningen schrijft de bank op 2 april 1940 aan Museum Boymans:

“Hiermede hebben wij de eer u te berichten, dat wij van de heer F. Koenigs in betaling hebben genomen de verzameling tekeningen, die hij destijds bij u in bruikleen heeft gegeven (...) In verband met deze transactie, waardoor de gemelde tekeningen in onzen vollen en vrijen

---

²⁸ deze brief is afkomstig uit het door mw. Koenigs opgestelde 'Rode Boek'; de brief is ongedateerd maar moet van februari of maart '40 zijn (bijlage 3 RC)

²⁹ supra, noot 24

³⁰ per 31/1/1940 treedt Kramarsky af als directeur van L&R, zie het proces-verbaal van de Algemene Vergadering van Aandeelhouders NV bankierskantoor Lisser & Rosenkranz van 2 april 1940 (bijlage 5 RC)

³¹ archief DNB, dossier 'Bankierskantoor Lisser & Rosenkranz N.V.' (bijlage 5 RC). Informatie o.g.v. onderzoek bij de DNB bevestigt deze gang van zaken, memo DNB aan RC d.d. 10/9/2002

"Uw beide brieven van 2 April jl. heb ik te zijner tijd ontvangen; hedenochtend bereikten mij Uw twee brieven van 8 April jl. Vrijdag, 5 april jl., hebben wij in het Museum Boymans een conferentie gehad met den Heer Koenigs, die U van de situatie op de hoogte zou brengen. Dien middag heeft bovendien de heer D.G. van Beuningen U een bezoek gebracht en een bod gedaan op de verzameling zooals die zich in het Museum Boymans bevindt. Heden heeft de heer Goudstikker namens U in Rotterdam een onderhoud gehad met den Heer Van Beuningen, waarbij U een nieuw bod is gedaan, dat tot hedenavond 10 uur van kracht blijft.

Mijn inziens is dit nieuwe bod in de gegeven omstandigheden meer dan goed te noemen en ik ben ervan overtuigd, dat U elders niet licht een beter bod zoudt krijgen. Intusschen zijn wij begonnen de geheele verzameling gereed te maken voor transport. (...)

U zoudt dus vanaf Dinsdagmorgen de geheele verzameling kunnen afhalen (...)"³⁹

Op 9 april 1940 komt een verkoop tot stand tussen Lisser & Rosenkranz en Van Beuningen: de tekeningencollectie zoals deze zich bevindt in Boymans en 12 van de 47 schilderijen, worden eigendom van Van Beuningen voor de prijs van NLG 1 miljoen.⁴⁰ De twaalf schilderijen zouden door toedoen van Koenigs bij de verkoop zijn betrokken om doorgang zeker te stellen.⁴¹

Gezien de wederzijdse felicitaties⁴² beschouwt men de overeenkomst als de best haalbare, waarbij de intentie is - en dit moet voor alle betrokkenen duidelijk zijn geweest - dat de collectie bijeen blijft: Van Beuningen wordt geacht de tekeningencollectie onder de naam Koenigs, door een schenking dan wel een bruikleen, in museum Boymans te laten. Als gebaar van dank voor de bemiddeling van Hannema schenkt Koenigs het museum nog een tweetal tekeningen van Carpaccio uit zijn zogenaamde 'tweede collectie'.⁴³

Uit latere publicaties blijkt dat de aankoop door Van Beuningen toch niet helemaal naar ieders tevredenheid was verlopen. In het oorspronkelijke plan van Hannema namelijk zouden Van Beuningen en Van der Vorm, een andere belangrijke mecenas van het museum, *samen* de collectie verwerven om die vervolgens te schenken aan de Stichting Boymans. Dat Van Beuningen zich hier niet aan hield maar de collectie op eigen naam verwerft, zou hem door Hannema en Van der Vorm niet in dank zijn afgenomen.⁴⁴

Van Beuningen: doorverkoop 527 tekeningen aan Posse/Hitler

Tegen de intenties in verkoopt Van Beuningen op 15 januari 1941, na uitgebreide onderhandelingen, 527 tekeningen uit de Koenigs-collectie voor een bedrag van NLG 1.4 miljoen aan de Duitser Posse voor het museum van Hitler te Linz.⁴⁵ Het betreft - welhaast vanzelfsprekend - de Duitse tekeningen plus een selectie uit de overige categorieën. Posse zou

³⁹ brief 9/4/1940 Hannema aan Lisser & Rosenkranz, archief Boymans (bijlage 7 RC)

⁴⁰ brief 8/4/40 Hannema aan Van Beuningen, archief Boymans: "vasthouden aan 1 miljoen en enkele schilderijen laten vallen"; NB: van deze verkoopprijs is geen primaire bron aangetroffen

⁴¹ verslag van de hoorzitting met W.O. Koenigs d.d. 10/3/2003, pag. 3 (bijlage 25 RC); brieven van Goudstikker, archief Boymans (bijlage 3 RC); dit is van geen direct belang omdat deze schilderijen niet behoren tot de claim

⁴² zie o.m. brieven van L&R aan Boymans van 9 april 1940, van Anna Koenigs van 14 april 1940, van Franz Koenigs van 17 april 1940, (archief Boymans) (bijlage 7 RC)

⁴³ nadat Koenigs zijn verzameling in '31 als zekerheid voor de lening aan Lisser & Rosenkranz overdraagt, zet hij zijn verzamelactiviteiten, in bescheidenere mate, voort. Bij zijn dood in 1941 laat Koenigs dan ook een tweede verzameling na, bestaande uit zo'n 200 tekeningen, en ook is er sprake van een collectie Franse 19e eeuwse schilderijen, 17 in getal. Dit is van belang omdat er verwarring kan bestaan als verwezen wordt naar 'de collectie Koenigs'.

⁴⁴ prof. H.A. van Wijnen in zijn artikel over Van Beuningen in: *150 jaar Boymans*, Rotterdam (1999)

⁴⁵ C. Koenigs "Under duress: the sale of the Franz Koenigs collection" in: *Spoils of war*, New York (1997), pag. 240; Elen, (1989), pag. 15, zie ook informatie verzoekster (bijlage 24 RC)

hiernaast nog NLG 100.000 commissie hebben betaald aan de schoonzoon van Van Beuningen, die bij deze koop bemiddelde.⁴⁶

Voor Franz Koenigs, die alles in het werk had gesteld om de door hem samengebrachte tekeningencollectie bijeen te houden, zal deze transactie ongetwijfeld teleurstellend zijn geweest. In mei 1942, een jaar na het plotselinge overlijden van Franz Koenigs, zou Anna Koenigs hierover aan Hannema nog schrijven: "Ik ben blij om alles, wat in het museum Boymans en in Nederland is gebleven, want het was altijd de wens van mijn man, dat zijn verzameling in ons land zou blijven."⁴⁷

Van deze 527 tekeningen zijn 37 stuks na de oorlog teruggevonden - eind jaren '80 - en als onrechtmatig uit Nederland verdwenen kunstbezit⁴⁸ vanuit (voornamelijk) de voormalige DDR gerecupereerd,⁴⁹ waarna ze in de NK-collectie terecht kwamen. Deze 37 tekeningen maken op dit moment deel uit van de claim van mevrouw Koenigs (**categorie 1**). De overige aan Posse verkochte tekeningen zijn in de nadagen van de oorlog hoogstwaarschijnlijk met het Rode Leger meegevoerd naar de voormalige Sovjet Unie, en vormen al jaren onderwerp van onderhandelingen tussen de Nederlandse en Russische autoriteiten over teruggave aan Nederland.

Van Beuningen: schenking tekeningen aan Stichting Museum Boymans

Van Beuningen schenkt eind 1940 de overige tekeningen van de Koenigs tekeningencollectie⁵⁰ en 8 van de verworven schilderijen aan de Stichting Boymans. Op 9 december 1940 meldt Hannema dit aan zijn collega Bierens de Haan:⁵¹

"Het doet mij een genoegen u te kunnen melden, dat de heer Van Beuningen het overige en belangrijkste gedeelte, ruim de helft, aan de Stichting Boymans heeft geschonken. De waarde van deze schenking, de grootste welke het Museum sinds zijn oprichting heeft gekregen, bedraagt f 2.000.000."⁵²

Van Beuningen: privé collectie

De overige 4 schilderijen en een aantal tekeningen uit de collectie Koenigs houdt Van Beuningen in zijn privé-verzameling. Deze zouden na zijn overlijden in 1958 door de erven Van Beuningen verkocht worden aan de Gemeente Rotterdam, en zodoende toch nog in de collectie van Boymans terecht komen. Geen van deze werken behoort tot de rijkscollectie.

DE 35 SCHILDERIJEN

De 35 schilderijen die niet tot de verkoop aan Van Beuningen behoren, worden op 19 april 1940 in opdracht van Lisser & Rosenkranz door Goudstikker bij Boymans afgehaald.

---

⁴⁶ Koenigs (1997), 240

⁴⁷ brief 8/5/42 A. Koenigs aan Hannema, archief Boymans (zie bijlage 7 RC)

⁴⁸ o.g.v. het zogenaamde KB A6 was een dergelijke verkoop verboden en nietig; als internationale grondslag voor de restitutie wordt vaak de zgn. Interallied Declaration aangehaald; zie ook het concept (EC, 19 mei 2003) *overzicht van naoorlogse regelingen inzake recuperatie en restitutie van kunstvoorwerpen*;

⁴⁹ in 1987 vanuit de DDR 33 tekeningen, in de jaren daarna nog 4 individueel vanuit verschillende landen

⁵⁰ exacte aantal niet bekend, uitgaande van het werkelijke aantal tekeningen van 2671 (zie Elen, (1989), pag. 11) waren dit er ruim 2000

⁵¹ 17 april 1941 wordt de schenking gemeld in de vergadering van de Stichting, archief Boymans (bijlage 8 RC)

⁵² brief Hannema van 9/12/1940 aan Bierens de Haan, archief Boymans (bijlage 8 RC)

Goudstikker neemt deze voor Lisser & Rosenkranz in consignatie, en vier van deze schilderijen worden, net voor het uitbreken van de oorlog begin mei 1940, door bemiddeling van Goudstikker aan particulieren verkocht. De overige 31 schilderijen blijven na de vlucht van Jacques Goudstikker in de kunsthandel, en worden in de zomer van 1940 door directe bemoeienis van Koenigs aan de Duitser Alois Miedl verkocht:

Lisser & Rosenkranz: 4 schilderijen via Goudstikker aan particulieren verkocht

a. één schilderij, *Cadmus zaait drakentanden* van P.P. Rubens, wordt begin mei 1940 verkocht aan het Nederlandse echtpaar De Bruijn voor NLG 14.500. De exacte datum van de verkoop is onbekend gebleven. Wel blijkt uit een briefkaart van de heer De Bruijn dat hij op 27 april 1940 zijn gemachtigde, een medewerker van het Rijksmuseum te Amsterdam, opdracht tot aankoop van het schilderij geeft. Het bewijs van betaling laat zien dat van de door De Bruijn betaalde prijs een commissie van 20 procent voor kunsthandel Goudstikker af gaat, en het bedrag dat op 4 juli 1940 op de rekening van Lisser & Rosenkranz wordt geboekt voor dit schilderij is NLG 11.600.⁵³

Cadmus zaait drakentanden is in 1961 door het echtpaar De Bruijn gelegateerd aan het Rijksmuseum te Amsterdam, waardoor het deel is gaan uitmaken van de rijkscollectie. Het is in die hoedanigheid opgenomen in de huidige claim van mevrouw Koenigs (**categorie 3**)

b. eveneens in mei 1940,⁵⁴ net voor het uitbreken van de oorlog, worden drie schilderijen namens Lisser & Rosenkranz aan graaf A.M. Seilern verkocht, waarmee (volgens de documentatie van mevrouw Koenigs) een bedrag van 24.000 US dollar is gemoeid. Dit zou naar de koers van de tijd neerkomen op NLG 45.240.⁵⁵ Gezien de gang van zaken kan men er van uitgaan dat ook in dit geval de verkoopprijs minus de commissie van 20 procent voor Goudstikker uitbetaald werd, dus een bedrag van NLG 36.192. Deze schilderijen maken geen deel uit van de rijkscollectie.

Koenigs: 31 schilderijen aan A. Miedl verkocht

Begin juni 1940 - de exacte datum is onbekend - komt tussen Koenigs en de Duitser A. Miedl een verkoop tot stand van de overgebleven 31 schilderijen, die anderhalve maand daarvoor in opdracht van Lisser & Rosenkranz naar kunsthandel Goudstikker waren overgebracht, voor (hoogstwaarschijnlijk) NLG 800.000.⁵⁶ Niet Lisser & Rosenkranz maar Koenigs zelf treedt hier op de voorgrond als verkoper. Na de oorlog zijn 27 van deze 31 schilderijen door recuperatie in de rijkscollectie (NK-collectie) terechtgekomen (**categorie 2**).

In het zogenaamde Von Saher rapport, na de oorlog opgesteld door de advocaat van de weduwe Goudstikker met betrekking tot de gebeurtenissen tijdens de oorlog in de Kunsthandel Goudstikker, valt over deze verkoop te lezen:

---

⁵³ archief Rijksmuseum Amsterdam (bijlage 9 RC), en zie ook Memorie nr. 22 en bijlage 3 en 4 bij Memorie

⁵⁴ supra, noot 53, volgens de informatie van mw. Koenigs was dit op 6 en 8 mei 1940 (zie pag. 10 Reactie)

⁵⁵ volgens informatie van het Ministerie van Financiën was de koers van de dollar op dat moment NLG 1.885 waarmee 24000\$ overeenkomt met NLG 45.240

⁵⁶ omdat het bedrag van NLG 800.000 in de meeste bronnen wordt genoemd, wordt dat bedrag hier verder aangehouden

“In juni 1940 kocht Miedl van Koenigs diens Rubens-collectie voor fl. 800.000” (pag. 13)⁵⁷

“Alois Miedl begaf zich als het ware onmiddellijk nadat de nazis Amsterdam waren binnengetrokken, op het pad. Eerst zorgde hij ervoor dat een groot bedrag aan contanten, hetwelk de Nederlandse politie in de dagen van strijd - 10/14 mei 1940 - bij Miedl N.V. in beslag had genomen en bij de Nederlandse bank gedeponneerd had, weer aan hem werd teruggegeven. Vervolgens stelde hij zich in verbinding met de firma Lisser & Rosenkranz en met Franz W. Koenigs. Bij deze gelegenheid werd de Rubens-collectie van de heer Koenigs gekocht. Aan het einde van deze besprekingen, nadat de koop gesloten was, zeide Alois Miedl dat hij voornemens was om aan de “Generalfeldmarschall”, wiens bezoek aan Nederland aangekondigd was, een schilderij van Rubens ten geschenke aan te bieden. Hij was geïnteresseerd om te weten “ob er nimmt”. Wijlen Koenigs zeide, dat hij eventueel gaarne een deel van de kosten van dit schilderij voor zijn rekening wilde nemen. Het was inderdaad de moeite waard om te weten hoe men met de Nazi-bonzen moest omgaan. Het lijkt welhaast overbodig om in het kader van dit overzicht nog te vermelden, dat Goering het schilderij “aanvaard” heeft.” (pag. 18)⁵⁸

Deze loop van de gebeurtenissen wordt onder meer nog bevestigd in het naoorlogse verslag van de verhoren van Miedl:

“Koenigs collection: This collection was bought by Miedl in the name of the Goudstikker firm and the transaction was in no way connected with Goering or any German Authorities. One Fritz Markus, the son-in-law of the Dutch banker Andriessen, acted as intermediary between Miedl and Koenigs. The latter was in financial trouble and owed a great deal of money to the Lisser Rosencranz Bank which at that time had refused to give him any more credit. The sale took place in the garden of the Lisser Rosencranz Bank in the presence of Florsheim, the deputy director in the absence of Kramarsky who had left for America. [...] Koenigs at first asked 800.000 and finally accepted 700.000. Miedl admits that this was very cheap but says Koenigs was no Jew and was eager to sell to clear himself of his financial obligations because the banks in Holland would not take pictures as security. Having bought the collection, Miedl presented its best picture, Diana at the Bath, to Goering. Koenigs enthusiastically approved of this action because he saw a way of ingratiating himself with one of the highest German authorities whose help he might need in the future.' *Volgt nog een correctie: 'Koenigs was actually paid 800.000 gulden by Miedl, and Flörsheim supplied the difference.'*”⁵⁹

De verkoop aan Miedl is daarnaast nog gedocumenteerd in -verschillende versies van - de tijdens de oorlog bijgehouden boekhouding van de kunsthandel Goudstikker. De Duitse versie gaat uit van een verkoopbedrag van NLG 800.000, één van de twee Nederlandse versies gaat echter uit van een bedrag van NLG 650.000:⁶⁰

“Laut einem schreiben der NV Bankierskantoor Lisser & Rosenkranz in liq. wurde von Ihrem [*d.i. Miedl, EC*] Auftrag einen Betrag vergütet von fl. 800.000,- für 31 Bilder nämlich ...”⁶¹
(volgt een lijst van de 31 schilderijen uit de Koenigs collectie, EC)

⁵⁷ als bijlage 5 bij de Aantekeningen overgelegd (bijlage 24 RC)

⁵⁸ Mr. A.E.D. von Saher, "NV kunsthandel J.Goudstikker, Overzicht van de gebeurtenissen in de periode van 31/12/39 tot april 52", pag. 18, GAA, 1341, 95 (bijlage 10 RC)

⁵⁹ archief Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK), Nationaal Archief, nr. 186 (bijlage 11 RC), zie ook de Memorie

⁶⁰ een verklaring voor dit verschil zal liggen in de verklaring van Von Saher, supra noot 58, dat de administratie als "onbetrouwbaar" moet worden gezien (bijlage 10 RC)

⁶¹ zgn. Elte Rapport 'inzake de Kunsthandel v/h Goudstikker i.o. te Amsterdam' per 13 september 1940, SNK 186 (bijlage 12 RC)

Hieruit zou men kunnen afleiden dat het bedrag *aan* Koenigs werd betaald *door* Lisser & Rosenkranz *in opdracht van* Miedl. Immers, Lisser & Rosenkranz - in de persoon van Flörsheim als directeur na het vertrek van Kramarsky - 'supplied the difference' (zo stelt het Miedl rapport) van NLG 100.000 aan Koenigs. Dat zou dus - nog afgezien van de onduidelijkheid over de geldstromen, waarbij in paragraaf 7 wordt stilgestaan - duiden op een directe verkoop door Koenigs aan Miedl. Voor een beter begrip van het geheel waarin Koenigs, Miedl, en Lisser & Rosenkranz die dagen opereren en waarbij verschillende belangen door elkaar lopen, volgt in paragraaf 7 een overzicht. Allereerst voor de volledigheid nog een overzicht van wat er na de verkoop door Koenigs met deze 31 schilderijen is gebeurd:

Miedl: doorverkoop van de 31 schilderijen

1) 19 schilderijen verkocht aan Göring

Uit de boekhouding van de Kunsthandel Goudstikker tijdens de oorlog valt op te maken voor welk bedrag en aan wie deze schilderijen door Miedl, inmiddels handelend onder de naam 'Goudstikker', worden doorverkocht: "Van voormelde schilderijen werden er 19 verkocht aan den Rijksveldmaarschalk Göring, welke 19 schilderijen deel uitmaakten van een verkooptransactie ten bedrage van NLG 300.000." Over deze doorverkoop aan Göring valt in het naoorlogse onderzoeksrapport over de activiteiten van Göring op de Nederlandse kunstmarkt, het volgende te lezen:

“Hofer [de inkoper van Göring, EC] bezocht de collectie met Miedl gedurende zijn eerste bezoek aan Holland. De laatste, die er juist toe was overgegaan om op groote schaal te gaan handelen, vroeg zijn advies over de aankoop van zulk een collectie. Hofer raadde hem aan deze de koopen, maar zei, dat hij erop stond dat aan Goering de eerste keus werd gegeven. Miedl kocht de collectie voor 700.000 gulden. [...] Goering kreeg de schilderijen in de eerste transactie met Goudstikker. [...] Zij arriveerden 10 juni 1940 op Karin hall. Koenigs was een Duitscher, die sinds de vorige wereldoorlog in Holland woonde. Hij behoorde tot een bekende Hamburgse familie en was eigenaar van de Rhodius Koenigs Bank. Hij was een groot financieel speculant en het was van hem niet bekend, dat hij ooit tevoren iets had verkocht. Het feit, dat Miedl de collectie verkreeg, werd in dien tijd als een sensatie beschouwd. ...”⁶²

Voor wat betreft de datering van de opeenvolgende gebeurtenissen met betrekking tot de verkoop van deze schilderijen biedt het volgende citaat uit hetzelfde rapport houvast:

“Goering was goed op de hoogte van de rijkdom van de Hollandsche kunstmarkt. Dat hij geen enkele kans wilde missen, die de bezetting hem bood, bewijst het feit, dat hij Hofer voor zijn eerste reis zond op 20 mei 1940, vijf dagen na de overgave. Hij zelf [i.e. Göring, EC] volgde enkele weken later.”⁶³

In de lezing van de feiten van verzoekster⁶⁴ wordt Koenigs tussen 10 en 20 mei 1940 met een Nederlandse handelsdelegatie in Duitsland vastgehouden, en wordt Koenigs begin juni 1940 geconfronteerd met het *fait accompli* dat Göring de 19 schilderijen uit de collectie Koenigs al had uitgezocht en had laten opsturen. Daarover kan het volgende worden opgemerkt: echte duidelijkheid over het moment van aankoop is er niet, maar ook al zou bij de verkoop bekend zijn dat Göring (via zijn inkoper Hofer) de schilderijen wenste te kopen, uit geen van de

---

⁶² SNK, 714 (dossier Göring)

⁶³ idem

⁶⁴ 32 Reactie, 23 Memorie (bijlage 24 RC)

bronnen blijkt dat Koenigs bij de verkoop aan Miedl onder druk werd gezet.⁶⁵

2) 12 overige schilderijen

Op 24 juli 1940 geeft Miedl de tussenpersoon Hoffmann 7 schilderijen mee, die op 29 augustus 1940 aan de *Reichkanzlei* in Berlijn worden verkocht. Op 19 februari 1942 vindt verkoop plaats van één schilderij aan Mühlmann. Verder wordt volgens de boeken van de *N.V. voorheen kunsthandel J. Goudstikker* één schilderij in 'voorraad' genomen, één schilderij verkocht aan Miedl privé, één aan de Firma Joh. Witzig & Co en één aan de heer Rahusen, liquidateur van bankierskantoor Lissers & Rosenkranz in liq.⁶⁶

De opbrengst van de verkoop van deze 12 schilderijen bedraagt volgens de administratie van Goudstikker NLG 197.000.⁶⁷ Dat betekent, teruggerekend, dat Miedl alias Kunsthandel Goudstikker NLG 497.000 zou hebben ontvangen voor de schilderijen die hij van Koenigs kocht voor NLG 800.000. Dit staat althans zo te boek in de administratie van Kunsthandel Goudstikker tijdens de oorlog, en zou een verliespost betekenen van NLG 303.000. Dit zou verklaard kunnen worden in het feit dat Göring het waardevolste schilderij, *Diana in het Bad* van Rubens, als geschenk van Miedl meekreeg. Bij deze constatering moet echter in het oog gehouden worden dat de administratie van Miedl niet als erg betrouwbaar bekend staat.

6. begin van de bezetting

Vanaf het begin van de Duitse bezetting van Nederland (15 mei 1940)⁶⁸ komt op een aantal vlakken - die elkaar gedeeltelijk overlappen - samenwerking tot stand tussen de beide bankiers Koenigs en Miedl. Samen richtten ze de nieuwe '*Kunsthandel voorheen J. Goudstikker*' op, en ook ten aanzien van Bankierskantoor Lissers & Rosenkranz ondernemen Koenigs (Rhodius Koenigs) en Miedl (Buitenlandsche Bankvereniging) gezamenlijk actie. Het oogmerk van Koenigs lijkt hierbij vooral te zijn geweest 'joods' vermogen veilig te stellen tegen inbeslagname door de nazi's - zoals hierna zal blijken - maar dit valt niet altijd ondubbelzinnig vast te stellen.

Goudstikker / Miedl

Alois Miedl was een Duits zakenman die sinds 1932 in Amsterdam verbleef. Hij komt in 1940, na de capitulatie, in de gelegenheid om schreden te zetten op het pad van de kunsthandel. Die gelegenheid wordt geboden door de vlucht uit Nederland van Jacques Goudstikker, eigenaar van de N.V. kunsthandel J. Goudstikker. Miedl koopt hiertoe de handelsvoorraad en het onroerend goed van de kunsthandel, waarna de 'oude Goudstikker' in liquidatie treedt.⁶⁹ Op 13 augustus 1940 richt de weduwe Dési Goudstikker zich nog per telegram tot Koenigs met de vraag of deze verkoop en liquidatie juridisch wel in orde is zonder dat zij daar als grootaandeelhouder haar medewerking aan had verleend. Op 17 augustus 1940 antwoordt Koenigs daarop per telegram: "Am informed that business sold

---

⁶⁵ zie ook Lynn H. Nicholas, *The rape of Europa*, USA (1994), pag. 105

⁶⁶ zie het overzicht als bijlage 1 aangehecht

⁶⁷ supra, noot 61 (bijlage 12 RC)

⁶⁸ datum informatie prof.dr. J.Th.M. Bank

⁶⁹ deze aankoop door Miedl is in werkelijkheid gecompliceerder: door toedoen van Göring wordt deze koop door Miedl (deels?) teruggedraaid met het gevolg dat deze laatste de meeste kunstwerken direct verwerft; E. Muller en H. Schretlen *Betwist Bezit*, Zwolle (2002), en GAA, 1341

legally with bewindvoerders consent"⁷⁰

Op 14 september 1940 vindt ten overstaan van notaris A. van den Berg te Amsterdam vervolgens de oprichting plaats van 'Kunsthandel voorheen J. Goudstikker N.V.'. Naast Miedl behoort Koenigs met 5 van de 600 aandelen tot de oprichters. Miedl bezit het grootste deel van de aandelen en treedt vanaf dat moment aan als enig directeur.⁷¹ Hij brengt de kunstvoorwerpen, eerder dat jaar door hem op eigen naam aangekocht, bij de kunsthandel (terug) in.

Herrndorf / Lisser & Rosenkranz

Op het moment van het in liquidatie treden van Lisser & Rosenkranz, 2 april 1940, bezit F.W. Koenigs 42 aandelen in de NV.⁷² Met het noodgedwongen vertrek van de joodse directeuren Kramarsky (in november '39) en Flörsheim (trekt zich eind '40 terug en wordt later gearresteerd) treedt de niet joodse gevolmachtigde Herrndorf aan. Er ontstaat een nauwe samenwerking tussen Herrndorf en Koenigs waarbij ook Miedl wordt betrokken. Herrndorff werpt in een op 13 december 1945 opgestelde getuigenverklaring licht op deze transacties. De prominente rol van Koenigs, die zich laat omschrijven als het 'brein achter de transacties', komt hierin duidelijk over het voetlicht.

"Met den Heer F. Koenigs, met wien ik ondertussen in nauwe relatie was getreden, besprak ik bijna dagelijks o.a. het complex L. & R. Bij deze gesprekken kwamen wij tot de overtuiging, dat de toestand daar, gezien het feit, dat de meerderheid der aandelen in joodse handen was, op den duur onhoudbaar zou worden en dat het in het belang der firma zou zijn, als de aandelen van den Heer F. [Flörsheim, EC] in andere handen zouden overgaan. Door de reeds bekende en nog te verwachten maatregelen der bezetters was het den Heer F. niet meer mogelijk, de belangen der firma persoonlijk te verdedigen. Als zeer goed vriend voelde de heer Koenigs zich verplicht, voor de belangen van L. & R. op te komen en deze daadwerkelijk te beschermen. De houding t.o.v. en de vriendschappelijke gevoelens jegens L. & R. leidden tot de overname van de 540 aandelen van den Heer F. door Rhodius Koenigs op 9-9-'40 à 75 %. Reeds toen was den Heer Koenigs duidelijk, dat zijn positie niet sterk genoeg was, om L.& R. naar behoren te beschermen. Deze overwegingen zowel als de algemene toestand leidden tot de overname der aandelen door de B.B.V [Buitenlandsche Bank Vereniging, de bank van Miedl, EC]. Toen de Heer F. op 18-9-'40 als liquidateur zijn ontslag moest nemen, werd ik op voorstel van den Heer Koenigs als opvolger benoemd, om de belangen van L.& R. in de geest der feitelijke bezitters te behartigen en te beschermen. Deze benoeming droeg vanzelfsprekend de volledige goedkeuring van den Heer F. Als consequentie van de reeds genoemde handelingen leek het den heer Koenigs noodzakelijk, dat ook de 678 aandelen van den Heer S. Kramarsky in andere handen zouden moeten overgaan. Hij was ervan overtuigd, dat hij daarmee de belangen van zijn vriend Kramarsky het beste zou dienen, hetgeen de overname door de B.B.V. via L.&R.. tot gevolg had. Hij meende L. & R. te moeten inschakelen, opdat het provenu bij L & R. en niet bij de B.B.V. zou komen te staan. Deze opzet is schitterend gelukt."⁷³

De aandelen in Lisser & Rosenkranz van de beide voormalige directeuren en grootaandeelhouders Kramarsky en Flörsheim, komen zo in oktober 1940 onder regie van

---

⁷⁰ telegram F. Koenigs aan Desi Goudstikker, 17 augustus 1940, GAA, 1341, 56 (bijlage 14 RC)

⁷¹ akte van oprichting van de te Amsterdam gevestigde naamloze vennootschap Kunsthandel voorheen J. Goudstikker, N.V., NBI 857 (bijlage 15 RC)

⁷² 'Proces-Verbaal van de Algemene Vergadering van Aandeelhouders N.V. bankierskantoor Lisser & Rosenkranz op 2 april 1940'

⁷³ verklaring H.H.F. Herrndorff, 13 december 1945, CABR 86942 III; accountantsrapporten in het NBI archief bevestigen deze gang van zaken, NBI 120199 (bijlage 16 RC)

Koenigs in handen van Miedl. In het verslag van het Nederlandsch Beheersinstituut (NBI) dat in mei 1946 wordt opgesteld,⁷⁴ komt men tot de conclusie dat de bovengenoemde opzet het gewenste resultaat heeft gehad:

"Dank zij de tijdens den oorlog gevolgde gedragslijn, is de Joodsche vennootschap voor uitplundering van Duitsche zijde gespaard gebleven. Het feit dat de heer Herrndorf, de liquidateur van de N.V. Lisser & Rosenkranz, tevens een belangrijke functie bekleedde bij de Buitenlandsche Bankvereniging (Bankierskantoor Alois Miedl), is mede aan dezen loop van zaken niet vreemd geweest. De inmenging van derde zijde in den gang van zaken van de liquideerende vennootschap is dan ook in feite nihil geweest."

Een kanttekening bij dit positieve oordeel is nog wel op zijn plaats. Zo wordt in hetzelfde NBI-rapport tevens gemeld dat de aan Flörsheim toekomende verkoopprijs van de aandelen, waarvoor hij gecrediteerd was bij Lisser & Rosenkranz, als gevolg van de anti-joodse maatregelen naar Duitse rooifinstelling *Lippmann Rosenthal & Co.* werd overgeboekt. En Kramarsky protesteerde al tijdens de oorlog tegen de gebeurtenissen binnen zijn bedrijf. In hoeverre hij in de VS over voldoende informatie over de 'onhoudbaarheid van de situatie' beschikte, is onbekend. In ieder geval heeft hij zich na de oorlog over de transacties bij monde van zijn advocaat als volgt uitgelaten:

"de ..aandelen zijn onbevoegdlijk aan de NV in oktober 1940 verkocht en overgedragen; buiten voorkennis of medeweten van de heer Kramarsky, die niet naliet zodra hij daarmee bekend was geworden, daartegen te protesteren."⁷⁵

7. waarde, verkoopprijzen en tegenprestatie voor Koenigs

De stelling dat het bezitsverlies als onvrijwillig moet worden aangemerkt wordt namens verzoekster mede geïllustreerd met de discrepantie tussen de waarde en de verkoopprijs van de collectie: "het van de hand doen van een collectie van ruim vier en een half miljoen voor omstreeks één miljoen". Dit vereist een nadere vergelijking van de waarde van de collectie met de ontvangen verkoopprijs.

waarde

De 'collectie Koenigs' zoals in bruikleen bij Boymans varieert in omvang. Zo verschillen de schilderijen tussen '35 en '40 in aantal: in '35 zijn het er 46, maar in '38 zijn *de* 47 schilderijen, die bij de verkoop betrokken zijn al aanwezig in Boymans. Ook is het bijvoorbeeld opvallend dat in de taxaties de categorie *Franse tekeningen* een verschil in waarde te zien geeft van 100.000 gulden, alhoewel de categorie op zich vanaf 1935 wel tot het bruikleen behoort. Deze categorie werd waarschijnlijk in de tussentijd uitgebreid met nieuwe aanwinsten. Bij een poging *de* waarde vast te stellen zou met al deze variaties dus rekening moeten worden gehouden. Hiernaast is het van groot belang of men het heeft over een taxatiewaarde of over een verzekerde waarde, die ook weer niet gelijke tred behoeft te houden met een door een belanghebbende aangenomen waarde. Dit alles nog afgezien van de enorme schommelingen in het prijsverloop van kunstvoorwerpen voor en tijdens de oorlog. Hieronder verschillende uitlatingen over 'de waarde' van de Koenigscollectie op een rij:

---

⁷⁴ NBI, 120199

⁷⁵ mr. Meyer aan NBI, 6 februari 1946, NBI 6530 (bijlage 17 RC)

- Op 2 april 1935 deelt Hannema in een brief aan B & W van Rotterdam mee dat het Museum Boymans in bruikleen heeft ontvangen "oude schilderijen en tekeningen uit bezit van de heer Koenigs. De waarde waarvoor deze verzameling verzekerd is, namelijk 3.5 miljoen, bewijst het unieke belang der collectie." ⁷⁶

- Uit een document gedateerd 15 mei 1935 van de verzekeringsmaatschappij De Waal & Zoon, door mevrouw Koenigs in haar artikel in 'Spoils of War' aangehaald, zou een verzekerde waarde van de collectie Koenigs van 2.2 miljoen moeten blijken. ⁷⁷

- Op 6 februari 1936 bevestigt Hannema in een brief aan F. Koenigs de ontvangst van de "verzameling tekeningen en schilderijen". In deze brief stelt Hannema: "De collectie is tegen brand verzekerd voor een waarde van 2.5 miljoen". Een taxatie van de collectie Koenigs uit (vermoedelijk) 1935/36 bevestigt dit bedrag van 2.5 miljoen. Hieronder bevinden zich 56 schilderijen (dus 9 meer dan de uiteindelijk verkochte) en ook de Franse tekeningen. Dit bedrag wordt herhaald in een taxatie uit vermoedelijk 1937, waaronder dan weer 42 schilderijen vallen. ⁷⁸

- Uit een document getiteld "Taxatie van de verzameling F. Koenigs, zoals zij zich bevindt in het Museum Boymans te Rotterdam op 20 Febr. 1940" blijkt dat 37 schilderijen (dus 10 minder dan de uiteindelijk verkochte schilderijen) gewaardeerd worden op NLG 400.000 en de tekeningencollectie op 1.85 miljoen. Dus: taxatie van de verzameling Koenigs: NLG 2.25 miljoen. ⁷⁹

- Op 21 maart 1940 schrijft Hannema in een brief aan Van Beuningen over de collectie-Koenigs: "In 1935 was deze verzameling verzekerd voor 4.5 miljoen, zijnde ongeveer het bedrag dat de heer Koenigs in den loop der jaren ervoor heeft uitgegeven. Zij wordt thans voor 2.2 miljoen aangeboden. [...] Mijn taxatie kan laag genoemd worden." ⁸⁰

- Op 9 december 1940 meldt Hannema aan zijn collega Bierens de Haan: "Het doet mij een genoegen u te kunnen melden dat de heer Van Beuningen het overige en het belangrijkste gedeelte [van de tekeningencollectie, EC], ruim de helft, aan de Stichting Boymans heeft geschonken. De waarde van deze schenking, ..., bedraagt f 2.000.000,-" ⁸¹

verkooprijzen

Ter vergelijking een overzicht van de ontvangen verkooprijzen voor de 'collectie Koenigs', dat wil zeggen de tekeningencollectie en de 47 schilderijen. De bedragen zijn hierboven in paragraaf 4 toegelicht.

---

⁷⁶ archief Boymans (bijlage 18 RC)

⁷⁷ C. Koenigs, "Under duress: the sale of the Franz Koenigs collection" in: *Spoils of war*, New York (1997), blz. 273, noot 3. In de Reactie van 12/8/2003 wordt namens mw. Koenigs verklaard dat dit op een vergissing berust en dat de bronnen uitwijzen dat de verzekerde waarde 2.5 miljoen was (bijlage 24 RC)

⁷⁸ de in het archief van Museum Boymans aangetroffen taxatielijsten zijn niet duidelijk gedateerd. De datering is gebaseerd op het jaartal zoals afgedrukt op het briefpapier van de lijst (bijlage 19 RC)

⁷⁹ idem (bijlage 20 RC)

⁸⁰ idem (bijlage 21 RC)

⁸¹ zie supra noot 52 (bijlage 8 RC)

Advies RC 1.6

<i>object</i>	<i>bedrag</i>	<i>van wie ontvangen</i>	<i>datum transactie</i>	<i>betaald aan</i>
tekeningencollectie + 12 schilderijen	NLG 1.000.000	Van Beuningen	9 april 1940	L&R
3 schilderijen	NLG 36.192	Seilern, via Goudstikker	begin mei 1940	L&R
1 schilderij	NLG 11.600	De Bruijn, via Goudstikker	begin mei 1940	L&R
31 schilderijen	NLG 800.000 ⁸²	Miedl	10 juni 1940	Koenigs
tekeningencollectie en 47 schilderijen	NLG 1.847.792			L&R/Koenigs

De verkoopprijs van de collectie is hiermee NLG 1.847.792. Dit bedrag zal bij benadering correct zijn alhoewel dit, zonder de administratie van Lisser & Rosenkranz of die van Koenigs, nooit meer exact te bepalen is.

verrekening van de bedragen tussen Lisser & Rosenkranz/Koenigs

Hoe de bedragen zijn verrekend tussen Lisser & Rosenkranz en Koenigs blijft om dezelfde reden onbekend, maar dat dit is gebeurd lijkt wel haast zeker. De meest voor de hand liggende gang van zaken is dat de schuld van Koenigs, die in 1940 tot NLG 1.8 miljoen (volgens de Memorie 1.6 of 1.7 miljoen) zou kunnen zijn opgelopen, telkens met de verkoopprijs die Lisser & Rosenkranz ontving werd verminderd.

In deze voorstelling van zaken zou Koenigs, na de drie genoemde betalingen die direct bij Lisser & Rosenkranz lijken te zijn geboekt ter hoogte van het bedrag van NLG 1.047.792, aan het begin van de oorlog nog een bedrag verschuldigd zijn aan Lisser & Rosenkranz van zo'n vijf en een half ton. Aangenomen mag worden dat Koenigs dit bedrag uit de van Miedl ontvangen verkoopprijs voor de 31 schilderijen, de NLG 800.000, heeft afgedragen aan de bank, maar daar zijn geen aanwijzingen voor gevonden. Vreemd genoeg zijn er voor wat betreft die laatste verkoop, in juni 1940 aan Miedl, wel aanwijzingen dat het bedrag direct door Lisser & Rosenkranz - mogelijk als bankier van Miedl? - werd betaald aan Koenigs, waarbij niets duidt op een verrekening. Dit laatste zou er op kunnen wijzen dat Koenigs, door het 'in betaling geven' van zijn tekeningencollectie en de 12 plus 4 schilderijen (aan Van Beuningen en aan Seilern en De Bruijn), volledig gekweten was van zijn schuld (hoe hoog die dan ook was op dat moment, dat is onbekend), en de opbrengst van de schilderijenverkoop aan Miedl buiten verrekening met zijn schuld aan de bank bleef. Dit blijft echter gissen.

Dat Koenigs, naast de krediettransactie met zijn collectie als onderpand, wel meer financiële transacties aanging met Lisser & Rosenkranz c.q. Kramarsky, is zeker, en dat deze transacties bij de verrekening van de schuld een rol zullen hebben gespeeld, ligt voor de hand. Zo kocht Koenigs eind mei 1938 drie post-impressionistische schilderijen, één van Cézanne (*Steengroeven*) en twee van Van Gogh (*Portret van dr. Gachet* en *Le jardin de Daubigny*),

---

⁸² er is een aanwijzing dat dit bedrag lager was, nml. NLG 650.000

van Göring voor 12 .000 Engelse Pond en 800.000 Reichsmarken,⁸³ waarna deze kort daarop - in september 1938 - als eigendom van Lisser & Rosenkranz staan geboekt.⁸⁴ Het betreft hier uit Duits museumbezit in beslag genomen zogenaamde *Entartete Kunst*.⁸⁵ Het is zeer waarschijnlijk dat Koenigs met deze transactie al een deel van zijn schuld aan de bank had afbetaald, waarmee de hoogte van de schuld aan Lisser & Rosenkranz aan de vooravond van de oorlog - en daarmee de door Koenigs ontvangen tegenprestatie - onzeker is.

achteraf gezien verlies bij de verkoop

Van Beuningen verkocht een kwart van de tekeningen, 527 stuks, minder dan een jaar na aankoop voor anderhalf keer de prijs die hij voor de gehele tekeningencollectie en 12 schilderijen had moeten betalen. Aan de transactie met de Koenigs collectie zou hij zo de schilderijen en tekeningen die hij voor zichzelf behield, de *goodwill* die hij met de schenking aan Museum Boymans verkreeg, en daar bovenop nog eens bijna een half miljoen gulden overhouden.

De verklaring hiervoor is dat aan de vooravond van de oorlog de prijzen op de kunstmarkt waren gekelderd (en dit is een bekend gegeven op de kunstmarkt), waar Van Beuningen op ongekende wijze van heeft weten te profiteren.

prijsverloop

Dat de prijzen op de kunstmarkt in Nederland meteen na aanvang van de bezetting enorm zijn gestegen blijkt uit het rapport *omtrent het prijzenverloop kunstwerken* van Douwes van 29 oktober 1947. Dit rapport werd in opdracht van de Raad van het Rechtsherstel opgemaakt als een houvast voor de bepaling van de 'waarde' van schilderijen.⁸⁶

	1940	1943	1947
oude schilderijen (tot ca. 1750)	100	600	180
Romantische School (1750 tot ca. 1860)	100	800	240
Moderne Meesters (Haagse school e.d.)	100	300	180

Ook in verschillende na de oorlog opgestelde onderzoeksrapporten, werd deze opbloei van de

⁸³ *Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz*, Berlijn, I. HA Rep. 90A, Staatsministerium, Nr. 2464; notities en een bevestigingsbrief van F. Koenigs getuigen van deze transactie (bijlage 29 RC)

⁸⁴ brief van 3/9/2003 van dhr. W. Feilchenfeldt aan de auteur met informatie over de administratie van kunsthandel Cassirer Amsterdam waaruit blijkt dat de drie werken tussen 17/9/1938 en 14/8/1939 voor de eigenaar 'Lisser & Rosenkranz' in bewaring waren bij Cassirer te Amsterdam (bijlage 29 RC)

⁸⁵ uitgebreid beschreven door Cynthia Saltzman in *Portrait of dr. Gachet, the story of a Van Gogh Masterpiece*, (1998), pag. 192 e.v.; zie ook L.H. Nicholas, *The rape of Europa*, NY (1994)

⁸⁶ SNK, nr. 137; de Raad was de centrale instantie bij het naoorlogse rechtsherstel, zie para 2.1 van het jaarverslag van de Resitutie Commissie, *Verslag 2002*, Den Haag (februari 2003)

Nederlandse kunstmarkt beschreven:

"De Hollandsche kunstmarkt, die in 1938 en 1939 bijna volkomen was stilgelegd door de oorlogsvrees, herleefde door de Duitse bezetting en kwam langzamerhand tot een bijna ongehoorde ontwikkeling. Dit kwam voornamelijk door het groote aantal Duitschers met onbeperkte geldmiddelen, die het land bezochten op zoek naar kunstwerken. Alle getuigen, over dit onderwerp ondervraagd, zijn het erover eens, dat de gelegenheden voor aankoop onbegrensd waren, zowel bij handelaars als bij particuliere verzamelaars. Goering en zijn handlangers trokken het volle profijt van deze gelegenheden."⁸⁷

Over het prijsverloop verder nog Aalders:

"De Nederlandse kunstmarkt was onder invloed van de oorlogsomstandigheden vrijwel direct sterk opgebloeid. De crisis van de jaren '30 had de handel in negatieve zin beïnvloed, evenals het uitbreken van de oorlog in september 1939. [...] Deze factoren werkten op hun beurt bodemprijzen in de hand. Toen de oorlog uitbrak in het voorjaar van 1940 kon de kunsthandel dan ook 'geen veer meer wegblazen'. Een blik op de catalogus van het veilinghuis Frederik Muller uit april 1940 laat zien dat de prijzen toen tot een absoluut dieptepunt waren gezakt. Met het maken van prijsvergelijkingen kan men trouwens niet voorzichtig genoeg zijn.[...] Vrijwel direct na de invasie van Nederland was de malaise op de kunstmarkt echter voorbij."⁸⁸

8. aangifte na de oorlog door de weduwe Koenigs

De weduwe Koenigs verzond op 20 september 1945 een aantal formulieren waarin zij aangifte deed van de verkoop van 31 schilderijen door F.W. Koenigs aan A. Miedl in "zomer van 1940".⁸⁹ Op de voorgedrukte regel waarop de aard van het bezitsverlies diende te worden aangegeven: "is door confiscatie/ diefstal/ gedwongen/ vrijwillige verkoop in bezit gekomen van", kruiste zij de eerste drie mogelijkheden weg en gaf daarmee aan dat het volgens haar om een *vrijwillige verkoop* ging. Dat zij op de hoogte was van de gebeurtenissen rondom de verkoop blijkt uit het feit dat zij tevens aangeeft dat de schilderijen zich "thans vermoedelijk bij Goering" bevinden. Deze aangifte door de weduwe Koenigs vond plaats op grond van een door een advertentiecampagne bekendgemaakte aangifteplicht, en berustte op artikel 5 van het "Besluit Vijandelijk Vermogen"⁹⁰ en op de Verordening Militair Gezag van 13 juni 1945.⁹¹

De bekendmaking luidt als volgt:

"Alle kunstschaten, antiquiteiten en bibliotheken welke gedurende de vijandelijke bezetting in vijandelijk bezit zijn geraakt, dienen te worden aangegeven. Tot aangifte is verplicht een ieder die gedurende de vijandelijke bezetting het genoemde op eenige wijze, al dan niet vrijwillig, heeft afgestaan aan een vijandelijke staat, vijandelijk onderdaan of een persoon wonende, verblijfhoudende of zich bevindende in vijandelijk gebied, alsmede een ieder die daarbij betrokken is geweest of daarover dan wel omtrent het vervoer of de bewaring inlichtingen kan verschaffen. De aangifte dient onverwijld te geschieden uitsluitend of speciaal daarvoor bestemde formulieren..."

⁸⁷ SNK archief, 714 (bijlage 22 RC)

⁸⁸ G. Aalders, *Roof*, Amsterdam (1999), pag. 85 (bijlage 22 RC)

⁸⁹ voor de verkoop van de andere vier schilderijen bestond immers geen aangifteplicht.

⁹⁰ Koninklijk Besluit E 133, Stb. E133; zie o.m. J.W. Kersten *Theorie en praktijk van het naoorlogse rechtsherstel*", uitgave van het Ministerie van Financiën, blz. 88

⁹¹ verordening Militair Gezag van 13/6/45, no. 133, Publicatieblad van het Militair Gezag 2/8/45

Om de velen die tijdens de oorlog, tegen de voorschriften in, vrijwillig een verkoop waren aangegaan met de vijand niet af te schrikken, werd in de bekendmaking nog de volgende toezegging opgenomen:⁹²

"Met de verplichting tot aangifte wordt geen enkel fiscaal doel nagestreefd. Zij beoogt alleen een volledige documentatie voor het terugvorderen van het aan Nederland onttrokken kunstbezit. De gegevens staan uitsluitend ter beschikking van de Stichting Nederlandsch Kunstbezit."

claim?

Mevrouw Koenigs stelt dat de aangifte door de weduwe Koenigs dient te worden gezien als een claim en dat het goed mogelijk is dat er ook voor de vier schilderijen, waarvan de formulieren niet zijn teruggevonden, een dergelijke claim is ingediend. Gezien de hierboven staande aangifteplicht, en gezien de door de weduwe Koenigs zelf aangegeven 'vrijwilligheid' van de verkoop, kan deze interpretatie van de feiten niet gevolgd worden. De weduwe Koenigs deed aangifte, niet bij wijze van 'claim' maar omdat zij daartoe verplicht was. Voor wat betreft de verkoop van de vier schilderijen waarvan geen aangifteformulier is teruggevonden bestond deze verplichting niet: ten eerste bestond deze verplichting niet omdat de kopers geen 'vijandelijke onderdanen' waren – Graaf Seilern en het echtpaar De Bruijn –, en ten tweede bestond deze verplichting niet omdat de bewuste verkopen buiten het beoogde tijdsbestek viel waarover aangifte diende te worden gedaan, nu ze vóór de bezetting hun beslag hadden gekregen.

9. periode tot aan het verzoek om teruggave van Christine Koenigs

Op 30 november 1946 overleed de weduwe van Franz Koenigs, mevrouw A.L.E.P.E. Gravin von Kalckreuth-Koenigs te Haarlem. Er zijn geen aanwijzingen waaruit blijkt dat de familie Koenigs in de periode tot 1997 aanspraak heeft gemaakt op de kunstcollectie.

Dit wordt namens verzoekster als volgt toegelicht:

"de draad is pas halverwege de jaren '90 door Christine Koenigs opgepakt, mede omdat tot halverwege de jaren negentig géén van de nabestaanden-Koenigs kennis had omtrent hetgeen zich rondom de collectie in de eerste helft van het jaar 1940 had voltrokken. Die kennis was er niet, laat staan dat daarvan een degelijke analyse kon worden gemaakt " (Aantekeningen, 22) "Pas naar aanleiding van de publiciteit rond de recuperatiekwesitie die in 1987 speelde (de terugkeer van de Koenigs tekeningen uit de DDR) is men zich binnen de familie gaan afvragen wat er was gebeurd, maar geen van de kinderen van F.W. Koenigs heeft naar aanleiding daarvan actie ondernomen. De familie heeft zich wel steeds onderling afgevraagd wat er nou gebeurd was maar niemand is tot de kern doorgedrongen." "... en in die periode is cliënte dan ook met haar onderzoek begonnen. Het duurde daarbij enige jaren voordat het tot haar doordrong dat de erven Koenigs ten gevolge van de bijzondere omstandigheden die ten tijde van de transacties van april 1940 t/m juni 1940 aanwezig waren op buitengewoon onredelijke wijze benadeeld bleken te zijn." ⁹³

---

⁹² bijlage 23 RC, zie ook E. Muller en H. Schretlen *Betwist Bezit*, Zwolle (2002), hoofdstuk 1

⁹³ verslag hoorzitting met C.F. Koenigs en Aantekeningen 23 (bijlage 24 RC)

De heer W.O. Koenigs verklaart hieromtrent:

“dat geen van zijn broers of zusters ooit in termen van onvrijwillig bezitsverlies heeft gesproken. De wens van zijn vader om de tekeningencollectie te schenken kon door de ontwikkelingen niet in vervulling gaan maar ook de verkoop zou plaatshebben onder de voorwaarde dat de tekeningen integraal bij Boymans zouden blijven”⁹⁴

Wel is gebleken dat de familie in de jaren '50 heeft laten onderzoeken of de doorverkoop van de 527 tekeningen door Van Beuningen aan Posse, tegen de bedoelingen in, kon worden teruggedraaid. Namens W.O. Koenigs werd hierover opgemerkt:

"De werken zijn indertijd verkocht met een "understanding" dat ze in Boymans zouden blijven. Dat is na de oorlog onderzocht. Hierover heeft de familie Koenigs na de oorlog juridisch advies ingewonnen, in de jaren '50. Hierbij kwam naar voren dat er een indicatie was dat de collectie in het Boymans moest blijven, maar dat dit niet als juridisch hard te maken recht kon worden gezien, het was geen derdenbeding, en de heer Van Beuningen was dus gerechtigd geweest om te verkopen. Een recht kon dus ook niet worden afgedwongen bij de familie Van Beuningen. Dit betekende destijds het einde van de kwestie voor de familie Koenigs. De situatie is gecompliceerd door het feit dat Franz Koenigs de eigendomsrechten heeft overgedragen aan Lisser & Rosenkranz: de verkoop is dus geschied door de bank. (...) de bank had meer belang bij een voortvarende afwikkeling en bij betaling in convertibele valuta dan bij een juridisch houdbaar derdenbeding."⁹⁵

Vanaf 1997 staat mevrouw C.F. Koenigs over de collectie van haar grootvader in contact met het ministerie van OCenW en maakt zij aanspraak op de kunstvoorwerpen uit deze collectie. Het verzoek om teruggave, zoals in behandeling bij de Restitutie Commissie, werd door mevrouw Koenigs ingediend in haar hoedanigheid van erfgename van Franz W. Koenigs. Dat mevrouw Koenigs sinds het overlijden op 27 februari 2000 van haar vader F.F.R. Koenigs als één van de erven van Franz W. Koenigs moet worden aangemerkt, blijkt uit bij brieven van 19 december 2002 en 21 februari 2003 aan de Commissie toegezonden notariële akten.⁹⁶

10. 6 schilderijen die buiten de beschreven 'collectie Koenigs' vallen (categorie 4)

Een zestal schilderijen (NK 1915, NK 2075, NK 1848, NK 3577, NK 3387 en NK 2071) waarop aanspraak wordt gemaakt, valt buiten de geschiedenis van de 'collectie Koenigs' zoals in deze rapportage en de Memorie omschreven. Deze schilderijen komen niet voor in de lijsten van de Koenigs collectie vanaf 1935. Na de oorlog heeft de weduwe Koenigs evenmin aangifte van de verkoop of het verlies van deze werken gedaan, in tegenstelling tot de andere tijdens de oorlog verkochte schilderijen. Naast vermelding door de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK) van de naam Koenigs in de herkomstgegevens bij de hieronder bij 1 en 2 genoemde schilderijen,⁹⁷ zijn geen aanwijzingen gevonden dat de schilderijen tot de collectie Koenigs behoorden. Dat ze in ieder geval niet tot het beschreven feitenrelaas behoren, is van de zijde van mevrouw Koenigs bij brief van 7 oktober 2002 bevestigd. Onderzoek naar de herkomstgegevens heeft het volgende opgeleverd:⁹⁸

⁹⁴ verslag hoorzitting met W.O. Koenigs (bijlage 25 RC)

⁹⁵ idem

⁹⁶ bijlage 26 RC

⁹⁷ alleen bij deze 2 schilderijen (NK 1905 en 1848) vermeldt de SNK na de oorlog Koenigs als herkomstnaam

⁹⁸ bijlage 27 RC

- 1) NK 1915 (F. del Cossa, *De engel van de annunciatie*) is teruggevonden in de administratie van Göring als een aankoop in december 1940 van Rhodius Koenigs Handelmaatschappij.⁹⁹ Op grond van deze gegevens en op grond van het feit dat de SNK de naam Koenigs noteerde als herkomstnaam op het zogenaamde interne aangifteformulier, is het goed mogelijk dat Koenigs het werk uit naam van Rhodius Koenigs verkocht aan Göring. Bovendien zijn eerdere zakelijke contacten tussen Göring en Koenigs bekend.¹⁰⁰ Tot nog toe zijn echter geen nadere gegevens aangetroffen die het aannemelijk maken dat dit schilderij tot het bezit van Koenigs persoonlijk dan wel van Rhodius Koenigs behoorde.
- 2) NK 1848 (Domenico di Michelino, *De verdrijving uit het paradijs*): de veronderstelling dat dit schilderij tot het bezit van Koenigs behoorde berust op een door de SNK ingevuld aangifteformulier waarop is vermeld dat "Königs" dit in 1942 aan Göring verkocht. De datum van de verkoop kan gezien het overlijden van Koenigs begin 1941 in ieder geval niet juist zijn. Van dit schilderij is bekend dat het in 1933 in bezit was van de Duitse verzamelaar G.F. Reber, die sinds de jaren '20 in Zwitserland woonde. Deze raakte in de jaren '30 in economische problemen en heeft toen delen van zijn collectie moeten verkopen: over de verkoop van dit specifieke schilderij is niets bekend. Aan het begin van de oorlog was Reber voor de inkoper van Göring, Andreas Hofer, werkzaam. Gezien de contacten van deze verzamelaar is het mogelijk dat Reber een relatie was van Koenigs, en dat hij dit schilderij van Reber aankocht en dit tijdens de oorlog aan Göring doorverkocht. Een tweede mogelijkheid - ook goed denkbaar gezien de relatie van Reber met Göring - is dat er sprake is van verwarring en dat Reber het schilderij zelf in 1942 aan Göring verkocht.¹⁰¹
- 3) NK 2075 (kopie naar Rembrandt van Rijn, *Oude man in een fantasievol kostuum met een stok*): over de herkomst van dit schilderij is veel onduidelijkheid.¹⁰² Volgens de gegevens van de SNK zou dit schilderij tijdens de oorlog door kunsthandel Katz te Dieren zijn verkocht aan Miedl (kunsthandel Goudstikker), en zijn doorverkocht naar Duitsland. Geheel zeker is dit niet. De naam Koenigs komt in de gegevens van het ministerie van OCenW ook voor, maar dit lijkt echter te zijn gebaseerd op onjuist geïnterpreteerd archiefmateriaal, namelijk op een lijst die na de oorlog door museum Boymans werd opgesteld met 'wensen' voor bruiklenen.¹⁰³ Op deze lijst was sprake van één categorie 'Koenigs schilderijen' en een andere categorie 'vallende buiten de collectie Koenigs'. Het schilderij komt voor onder de laatste categorie, maar is toch als Koenigs-herkomst in de gegevens van het ministerie terechtgekomen (de zogenaamde inventariskaart van het ICN).¹⁰⁴ Aangezien het schilderij niet voorkomt op één van de andere lijsten van de Koenigs collectie – en evenmin in de gegevens van de SNK -, is de veronderstelling dat er sprake is van een misverstand, aannemelijk.

---

⁹⁹ Bundesarchiv Koblenz, B 323, nr. 574

¹⁰⁰ zie hiervoor, noot 83

¹⁰¹ gegevens onderzoeksbureau Herkomst Gezocht (BHG)

¹⁰² idem

¹⁰³ informatie BHG o.g.v. document uit Gemeentearchief Rotterdam, archief Boymans, nr. 660

¹⁰⁴ gegevens BHG

- 4) NK 3577 (P.P. Rubens, *Perseus en Andromeda*) blijkt in 1939 in bezit van de verzamelaar Mannheimer te zijn geweest, die dit werk op een onbekend tijdstip maar in ieder geval vóór 1939 aankocht van Koenigs.¹⁰⁵
- 5) NK 3387 (A. van Ostade, *Mensen lossen turf en dragen het een huis in*) blijkt in 1906 in eigendom te zijn van Baron Koenigswarter te Wenen, die het in de periode tussen 1906/1936 – onbekend wanneer - verkocht aan Goudstikker en kunsthandel Duits te Londen gezamenlijk (een zogenaamd metaschilderij). Tijdens de oorlog kwam het via Miedl in handen van Göring. De naam Koenigs komt in de herkomstgegevens van dit schilderij niet voor.¹⁰⁶
- 6) Voor NK 2071 (P.P. Rubens *De gevangenneming van Christus*) is geen enkele aanwijzing voorhanden dat dit schilderij uit de collectie Koenigs afkomstig is. Vanuit de Haagse kunsthandel Parry werd het tijdens de oorlog verkocht aan Hitler ten behoeve van het Führermuseum.¹⁰⁷

-----

11. samenvatting: om welke voorwerpen gaat het?

Het onderhavige verzoek om teruggave strekt zich uit over 37 tekeningen ('werken op papier') die behoren tot de Koenigs tekeningencollectie zoals deze zich anno 2003 bevindt in Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, en over 34 schilderijen, voornamelijk werken van Rubens, die zich eveneens voor het merendeel bevinden in Museum Boijmans Van Beuningen. In bijlage achter deze rapportage is een overzicht van deze kunstvoorwerpen opgenomen. Ze kunnen op grond van het hiervoor beschreven onderzoek worden onderverdeeld in vier categorieën:

1) de 37 tekeningen

Deze tekeningen behoren tot de tekeningencollectie van F.W. Koenigs die al vanaf september 1931 tot zekerheid diende voor een lening van de bank Lisser & Rosenkranz aan Koenigs. Koenigs gaf zijn tekeningencollectie op 2 april 1940, ter voldoening van zijn schuld, in betaling aan deze bank die daarmee volledig eigenaar werd. Op 9 april 1940 heeft Lisser & Rosenkranz de collectie in zijn geheel doorverkocht aan D.G. Van Beuningen. Aangenomen mag worden dat de opbrengst van de verkoop, NLG 1 miljoen, ten goede is gekomen aan Koenigs door verrekening van dit bedrag met de uitstaande schuld.

De tekeningen behoren tot de 527 tekeningen die Van Beuningen, tegen de gewekte verwachtingen in, doorverkocht aan de Duitser Posse. Eind jaren '80 werden de 37 tekeningen door de Nederlandse autoriteiten vanuit met name de DDR gerecupereerd, waardoor ze deel zijn gaan uitmaken van de NK-collectie.

---

¹⁰⁵ idem

¹⁰⁶ idem

¹⁰⁷ idem

2) de 27 schilderijen

Deze 27 schilderijen heeft Koenigs in 1935, in verband met de kredietovereenkomst met Lisser & Rosenkranz, eveneens in pand dan wel (fiduciaire) eigendom overgedragen aan de bank. Deze schilderijen zijn bevonden zich tot 19 april 1940 in bruikleen in museum Boymans te Rotterdam. Ze werden niet door Lisser & Rosenkranz aan Van Beuningen verkocht maar in juni 1940 door Koenigs zelf - al dan niet (mede) uit naam van Lisser & Rosenkranz - verkocht aan de Duitser Miedl. De verkoopprijs voor de in totaal 31 schilderijen bedroeg (hoogstwaarschijnlijk) NLG 800.000.

De 27 schilderijen zijn door Miedl doorverkocht aan diverse Duitse kopers, waaronder Göring, en werden direct na de oorlog door de Nederlandse autoriteiten uit Duitsland gerecupereerd, waarna ze deel zijn gaan uitmaken van de NK-collectie.

3) *Cadmus zaait Drakentanden*, van P.P. Rubens

Ook dit schilderij behoorde tot de collectie Koenigs en tot de zekerstelling voor de lening van Lisser & Rosenkranz. Het werd begin mei 1940 - de exacte datum is onbekend maar de opdracht tot de aankoop kon worden gedateerd op 27 april 1940 - door bemiddeling van Jacques Goudstikker aangekocht door het Nederlandse echtpaar De Bruijn. De door Lisser & Rosenkranz ontvangen verkoopsom bedroeg NLG 11.600, waarmee de schuld van Koenigs aan de bank met een evenredig deel geacht wordt te zijn verminderd.

Cadmus zaait Drakentanden is tot 1961 in bezit van het echtpaar De Bruijn gebleven. In 1961 werd het gelegateerd aan het Rijksmuseum te Amsterdam waardoor het deel is gaan uitmaken van de rijkscollectie.

4) 6 schilderijen waarvan het onzeker is of deze tot de collectie Koenigs behoorden

Zes schilderijen (te weten: NK 1915, NK 2075, NK 1848, NK 3577, NK 3387 en NK 2071) die onder het verzoek tot teruggave vallen, maken geen onderdeel uit van de collectie waarover Koenigs het bezit verloor zoals dit in deze rapportage en namens verzoekster in de Memorie werd beschreven. Het is onzeker of deze schilderijen tot het bezit van F.W. Koenigs behoorden.

De tekeningen en schilderijen, in deze rapportage beschreven, maken anno 2003 deel uit van de rijkscollectie. Ze werden, met uitzondering van het schilderij *Cadmus zaait Drakentanden*, uit Duitsland gerecupereerd als tijdens de oorlog 'onrechtmatig uit Nederland verdwenen kunstbezit'. De tekeningen en de meeste schilderijen bevinden zich op dit moment in bruikleen van het huidige Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam.

E. Campfens,
rapporteur / secretaris

OVERZICHT GECLAIMDE WERKEN OP PAPIER (informatie m.b.t. titel, materiaal en kunstenaar overgenomen van Bureau Herkomst Gezocht)

Categorie nr.	NK nr.	Titel	Materiaal	Kunstenaar / typering
1	NK 3542	Kluzenaar in een landschap	inkt	Meester van het Stuttgarter Schetsboek
2	NK 3543	De besnijdenis van Christus - Verso: stadsgezichtof kerk aan rivier (nauwelijks zichtbaar)	dekverf, inkt	N.A. Mair
3	NK 3544	Een zittende man, mogelijk Job	inkt	M. Schongauer
4	NK 3545	Madonna met kind op een bank	inkt	kopie naar M. Schongauer
5	NK 3546	Kop van een kale, baardeloze oude man	inkt	kopie naar M. Schongauer
6	NK 3547	Christus als Man van Smarten	inkt	school van M. Schongauer
7	NK 3548	Maria, het kind voedend, in een vensteropening	inkt	kopie naar M. Schongauer
8	NK 3549 a-b	Wapenschild met een man leunend op een "Kachelofen" - Verso: Knielende madonna (=NK 3549-b)	inkt	A. Dürer
9	NK 3550	De heilige familie	dekverf, bladgoud, inkt	A. Dürer
10	NK 3551	De heilige Barbara	inkt	A. Dürer
11	NK 3552	Maria met kind	inkt	A. Dürer
12	NK 3553	Ontwerp voor een wapenschild met vier gevleugelde putti	inkt	A. Dürer
13	NK 3554	De drie schikgodinnen spinnen de levensdraad	aquarelverf, inkt	A. Dürer
14	NK 3555	Allegorie van de Deugd die de Dood en het Fortuin overwinnen	aquarelverf, inkt	in de stijl van A. Dürer
15	NK 3556	Maria voedt het Christuskind	inkt	A. Dürer
16	NK 3557	Hoofd van een engel	krijt	in de stijl van A. Dürer
17	NK 3558	Studies van vier vrouwen en een lans knecht	inkt	H.L. Schäuflerin
18	NK 3559	Heilige Sebastiaan	inkt	H.L. Schäuflerin
19	NK 3560	De kruisdraging van Christus	inkt	toegeschreven aan H.L. Schäuflerin
20	NK 3561	De inzegening van een huwelijk door een bisschop	krijt	in de stijl van Schäuflerin
21	NK 3562	De aanbidding van de koningen	inkt	Anoniem
22	NK 3563	Portret van een jonge Venetiaanse vrouw	krijt	onzekere toeschrijving aan B. Beham
23	NK 3564	Het geduld: rotsachtig landschap met kasteel en rustende man	inkt	Monogrammist "B.S."
24	NK 3565	Het oordeel van Paris	inkt	E. Schön
25	NK 3566	Het kamp der Israëlieten; Mozes ontvangt de tien geboden	inkt	E. Schön
26	NK 3567	Landsknecht met getrokken zwaard	inkt	V. Solis
27	NK 3568	Ruiter en drie landsknechten voor een stadswal	inkt	V. Solis
28	NK 3569	Engel met twee trompetten	inkt	V. Solis
29	NK 3570	Emblematische voorstelling van landschap met pijl en boog, brandend hart en anker in de voorgrond, een stad op de achtergrond	inkt	C.I. de Passe
30	NK 3571	Emblematische voorstelling met een eekhoorn op een boomstam of tak, drijvend op een rivier, een stad op de achtergrond	inkt	C. I de Passe
31	NK 3572	De aanbidding der wijzen	inkt	M. Ostendorfer
32	NK 3573	Strijdtafereel - 25 november 1627 Los blad uit album amicorum	inkt	M. Merian I
33	NK 3574	Gezicht op Kleef	inkt	Anoniem
34	NK 3575 a-b	Portret van een jongen, in driekwart naar rechts gezien - verso: portret van een kind -	zilverstift, krijt, inkt, dekverf	A. Holbein
35	NK 3576	Maria het Christuskind voedend	vernis, inkt, dekverf	H. Baldung Grien
36	NK 3582	Het Paris-oordeel (recto) en De Ongevolgheid van St. Thomas (verso)	krijt	Altdorfer, A.
37	NK 3583	Portret van Sir Charles Wingfield	krijt	Holbein II, H.

OVERZICHT GECLAIMDE SCHILDERIJEN (gegevens titel en kunstenaar ontleend aan informatie van Bureau Herkomst Gezocht)

Categorie nr.	NK nr.	Titel	Kunstenaar	Catalogus '35	opmerking
1	NK 1408	Christus aan het kruis met Maria, Maria Magdalena en Johannes de Evangelist	in de stijl van P.P. Rubens	18	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
2	NK 1409	Hélène Fourment (1614-1673), 2e vrouw van de kunstenaar	navolger van P.P. Rubens	36	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
3	NK 1546	Hoofd van een jonge vrouw	navolger van P.P. Rubens	38	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
4	NK 2660	Winterlandschap met schaatsers	H. Avercamp	1	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
5	NK 2661	Portret van een jonge man	Meester van de Vorstenportretten	6	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
6	NK 2662	Stilleven met haringen	H. Francken II	7	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
7	NK 2663	Hans Höchstätter -	Anoniem	8	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
8	NK 2664	Portret van een man	Monogrammist H.B	9	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
9	NK 2665	Twee nimfen op hertejacht	A. van Dyck	10	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
10	NK 2667	De heilige Ivo	J. Jordaens I	13	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
11	NK 2668	Molens in de avond	A. van der Neer	14	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
12	NK 2669	Winterlandschap met schaatsers	Neer, A. van der	15	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
13	NK 2670	Landschap met de ondergang van Sodom en Gomorra	J. Patenier	16	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
14	NK 2671	Het Laatste Avondmaal	J. Raigeb	17	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
15	NK 2672	Diana en Actaeon, fragment (rechterdeel): Het bad van Diana	P.P. Rubens	22	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
16	NK 2673	Hercules als overwinnaar van Discordia	P.P. Rubens	23	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
17	NK 2674	Diana en haar nimfen ontdekken de zwangerschap van Callisto	kopie naar P.P. Rubens	30	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
18	NK 2675	Twee Romeinse veldheren (Romulus en Titus Tatius)	P.P. Rubens	33	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
19	NK 2676	Landschap met boerderij, in de verte een gezicht op een stad	G.C. de Hondcoeter	40	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
20	NK 2677	Landschap in een onweersbui	kopie naar P.P. Rubens	42	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
21	NK 2678	Nachtelijke brand in een stad	D. van Heil	43	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
22	NK 2679	Diana en Actaeon	kopie naar D. Teniers II, kopie naar P.P. Rubens		Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
23	NK 2680	Achilles herkend onder de dochters van Lycopmedes	P.P. Rubens	31	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
24	NK 2681	Bergachtig landschap met een dorp in de verte	G.C. de Hondcoeter	44	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
25	NK 2682	Berglandschap met een dorp	navolger van H.P. Seghers	45	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
26	NK 2683	Diana en Actaeon	kopie naar Titiaan	46	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
27	NK 3382	Minerva vechtend met Mars	P.P. Rubens	32	Verkocht aan Miedl, ca. juni '40
28	RMA	Cadmus zaait drakentanden	P.P. Rubens	29	Begin mei 1940 verkocht aan De Bruijn
29	NK 3387	Mensen lossen turf	A. van Ostade		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
30	NK 3577	Perseus en Andromeda	P.P. Rubens		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
31	NK 1848	De verdrijving uit het paradijs (fragment)	Domenico di Michelino		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
32	NK 1915	De engel van de annuïatie	F. del Cossa		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
33	NK 2071	Gevangenneming Christus	P.P. Rubens		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)
34	NK 2075	Oude man in een fantasievol kostuum met een stok	kopie naar Rembrandt van Rijn		Eigendom Koenigs onbekend (zie § 10)

**Advies inzake het verzoek tot teruggave van
Musicerend gezelschap op een terras van Dirk Hals (NK 1456)**

(zaaknummer RC 1.16)

Bij brief van 26 mei 2003 verzocht de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen de Restitutie Commissie om advies over het verzoek van de heer K. van 31 maart 2003 tot teruggave van het schilderij *Musicerend gezelschap op een terras* van Dirk Hals (NK 1456).

De feiten

Naar aanleiding van dit verzoek heeft de Commissie een onderzoek naar de feiten laten uitvoeren, waarvan de resultaten zijn neergelegd in een rapport van 25 augustus 2003 van Bureau Herkomst Gezocht. Dit rapport is voorgelegd aan verzoeker, waarop deze bij brief van 30 oktober 2003 inhoudelijk reageerde.

Algemene overwegingen

- a. De Restitutie Commissie laat zich bij haar advisering leiden door de beleidslijnen ter zake van de Commissie Ekkart en de regering.
- b. De Restitutie Commissie heeft zich de vraag gesteld of een uit te brengen advies invloed mag ondervinden van mogelijke consequenties voor de beslissing in latere zaken. De Commissie beantwoordt die vraag, behoudens bijzondere omstandigheden, ontkennend, omdat een dergelijke invloed bezwaarlijk kan worden tegengeworpen aan de betrokken verzoeker.
- c. De Restitutie Commissie heeft zich voorts afgevraagd op welke wijze moet worden omgegaan met het gegeven dat bepaalde feiten niet meer te achterhalen zijn, dat bepaalde gegevens verloren zijn gegaan of niet zijn teruggevonden, of anderszins bewijzen niet meer zijn bij te brengen. De Commissie is daaromtrent van mening dat, indien het tijdsverloop (mede) oorzaak is van de ontstane problemen, het risico daarvoor, behoudens bijzondere omstandigheden, behoort te liggen bij de overheid.
- d. De Restitutie Commissie is ten slotte van mening dat inzichten en omstandigheden die sinds de Tweede Wereldoorlog klaarblijkelijk zijn veranderd, naar algemene maatschappelijke opvattingen gelijk mogen worden gesteld aan nova (nieuwe feiten).

Bijzondere overwegingen:

1. De heer K. verzoekt teruggave van *Musicerend gezelschap op een terras* van Dirk Hals (NK 1456) namens de gezamenlijke erven van zijn vader, de heer K. sr., geboren in .. en overleden in .. .

2. Gezien de onderzoeksgegevens stelt de Commissie vast dat dit schilderij (NK 1456) eigendom was van voornoemde K. sr. (hierna K. sr.). K. sr., van joodse afkomst, verkocht de Dirk Hals in augustus of september 1940 via een bemiddelaar aan de zogenaamde Dienststelle Mühlmann.
3. De omstandigheden van het bezitsverlies van het schilderij zijn beschreven in een brief van de raadsman van K. sr., mr. M. Knap, van 7 mei 1948 aan de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK):

"Omstreeks augustus 1940 waren door client enige schilderijen, waaronder het onderhavige bij het veilinglokaal Frederik Muller gebracht ter verkoop. Client is in relatie gekomen omstreeks dezelfde tijd met een zekere Schönemann, van duitse nationaliteit, [...]. Genoemde Schönemann deelde mede, eventueel zijn bemiddeling te kunnen verlenen tot het verkrijgen van een vergunning voor client, die van joodse afstamming is, om het land te verlaten, tegen eventuele overdracht van schilderijen en/of betaling van een geldsom; Het schilderij is toen bezichtigd door een duitser en aan deze is door Schönemann het schilderij aangeboden, namens client, voor een bedrag van FL. 8.000,-. Toen bleek, dat de betrokken duitser niet een uitreisvergunning wilde garanderen, wilde client de koop althans de overdracht niet door laten gaan, doch de duitser eiste toen de levering van het schilderij onder de bedreiging het anders te zullen vorderen. Het schilderij is toen geleverd voor een bedrag van FL. 8000,- waarvan FL. 1000,- als commissie voor Schönemann was bestemd. Genoemde Schönemann heeft daarop tegen betaling van nog eens een bedrag van FL. 8000,- toch een vergunning tot uitreis kunnen verzorgen."

In de archieven teruggevonden documenten tonen aan dat K. sr. de Dirk Hals via een tussenpersoon voor NLG. 8000 verkocht aan de zogenaamde Dienststelle Mühlmann, een om haar aankoopmethoden beruchte Duitse instelling. Verzoeker, zoon van K. sr., heeft met betrekking tot de vluchtpoging van zijn vader en hemzelf de Commissie in een brief van 30 oktober 2003 nader geïnformeerd:

"De datum van de eerste (mislukte) poging was 12 mei 1940 met de 'Van Rensselaer', welk schip even buiten IJmuiden op een mijn liep. [..] De brief van de höhere SS und Polizeiführer beim Reichskommissar enz. Rauter, waarin het verzoek tot verstrekking tot een uitreisvisum wordt ingewilligd is gedateerd 9 september 1940 [...]. Direct daarna, nog in September, zijn mijn vader en ik via Berlijn naar Madrid en vervolgens naar de Verenigde Staten gereisd."

4. *Musicerend gezelschap op een terras* is in november 1940 door Dienststelle Mühlmann voor 20.000 Reichsmarken doorverkocht aan de handelaar en verzamelaar Neuerberg te Hamburg. In 1946 is het schilderij door de geallieerden vanuit München, onder de aanmerking dat de Dirk Hals 'geconfisceerd' bezit betrof, teruggevoerd naar Nederland.

5. De inmiddels in New York woonachtige K. sr. diende in 1948 tevergeefs een teruggaveverzoek in bij de Stichting Nederlandsch Kunstbezit (SNK). De beslissing van de SNK luidde dat het schilderij niet voor teruggave in aanmerking kwam, aangezien de verkoop als vrijwillig diende te worden aangemerkt. Dit op grond van het argument dat het initiatief tot verkoop van het schilderij bij K. sr. had gelegen. Aldus is de Dirk Hals deel gaan uitmaken van de NK-collectie van kunstvoorwerpen in beheer bij de rijksoverheid.
6. Ter bepaling van de aard van het bezitsverlies overweegt de Commissie allereerst dat het regeringsbeleid, van toepassing op voorwerpen uit de Rijkscollectie, uitgaat van de onvrijwilligheid van een verkoop, voor zover deze verkoop tijdens de bezetting is aangegaan door een persoon die behoort tot een vervolgd bevolkingsgroep en behoudens aanwijzingen van het tegendeel.
7. In casu is er sprake van een aangifte van de verkoop van *Musicerend gezelschap op een terras* in oktober 1945 door een medewerker van veilinghuis Frederik Muller en tevens zwager van K. sr., de heer Mensing, waarin deze de verkoop aanmerkt als een 'vrijwillige verkoop'. Hieromtrent verklaart verzoeker in zijn brief van 30 oktober 2003:

"Mijn vader was, gezien de precaire situatie waarin Joden zich bevonden, uit begrijpelijke veiligheidsoverwegingen uiterst voorzichtig en deed geen mededelingen over zijn vluchtpogingen aan personen, die niet noodzakelijk geïnformeerd dienden te worden. Derhalve heeft hij zijn zwager B. Mensing dan ook niet op de hoogte gesteld van de werkelijke inhoud van de (mislukte) transactie met de Dirk Hals. Ook ik was niet op de hoogte van enige poging tot het verkrijgen van een uitreisvisum totdat mijn vader er tenslotte een voor ons beiden had bemachtigd. Noch mijn vader, noch Schönemann, noch Mühlmann hadden, om uiteraard zeer verschillende redenen, er belang bij om Mensing van de werkelijke gang van zaken op de hoogte te stellen. Vandaar dat Mensing in zijn onwetendheid kon verklaren dat er m.b.t. de Dirk Hals sprake was van een vrijwillige verkoop."

De Commissie acht deze verklaring van verzoeker alleszins aannemelijk. Tegen de achtergrond van zijn eerdere poging het land te ontvluchten is het immers zeer onwaarschijnlijk dat K. sr. enkele schilderijen ter veiling aanbood met enig ander doel dan het financieren van een nieuwe vluchtpoging. Ook de SNK heeft aanvankelijk dit standpunt ingenomen - zo blijkt uit de onderzoeksgegevens - alvorens men het teruggave verzoek afwees. De Commissie concludeert dan ook dat K. sr. de verkoop aanging onder dwang die uitging van de koper én onder dwang van de omstandigheden die hem noodzaakten te vluchten en een uitreisvisum te bemachtigen. Dat de SNK hierover in 1948 anders oordeelde, doet aan deze conclusie niet af. In dit kader kan er, zoals verzoeker terecht doet, nog op gewezen worden dat al in 1952 de Raad voor het Rechtsherstel de hantering door de SNK direct na de oorlog van het begrip 'vrijwillige verkoop' afwijst, waarbij een eigen initiatief tot verkoop rechtsherstel - i.e. teruggave - in de weg zou staan. De Raad wijst deze opvatting als onjuist van de hand (Afdeling Rechtspraak Raad voor het Rechtsherstel, uitspraak inzake Gutmann van 1/7/'52).

8. De Commissie stelt op grond van het vorenstaande vast dat het schilderij van Dirk Hals onvrijwillig, door omstandigheden die direct in verband staan met het nazi-regime, uit het bezit van K. sr. is geraakt. Zij acht het verzoek om teruggave toewijsbaar.
9. Ten aanzien van de vraag of tegenover deze teruggave van het schilderij enig bedrag ter zake van terugbetaling van de verkoopopbrengst moet worden betaald, gaat de Commissie er van uit, overeenkomstig de vierde aanbeveling van de Commissie Ekkart van 26 april 2001, dat er van terugbetaling van verkoopopbrengsten alleen dan sprake kan zijn indien en voor zover de toenmalige verkoper die opbrengsten daadwerkelijk ter vrije beschikking heeft gekregen. Aangezien de opbrengst van de onderhavige verkoop is aangewend voor de bekostiging van een uitreisvisum, mag worden aangenomen dat deze verkoopopbrengst niet ter vrije beschikking van K. sr. is gekomen.

Conclusie

De Restitutie Commissie adviseert de staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen om het schilderij *Musicerend gezelschap op een terras* van Dirk Hals (NK 1456) terug te geven aan de erven van K. sr.

Aldus vastgesteld in de vergadering van 15 december 2003,

J.M. Polak (voorzitter)

B.J. Asscher (vice-voorzitter)

J.Th.M. Bank

J.C.M. Leijten

E.J. van Straaten

H.M. Verrijn Stuart

AANBEVELINGEN RESITITUTIE KUNSTWERKEN VAN KUNSTHANDELAREN

1. Inleiding

De in april 2001 door de begeleidingscommissie *Herkomst Gezocht* (“de commissie-Ekkart”) uitgebrachte en inmiddels door de regering op hoofdlijnen overgenomen aanbevelingen voor de restitutie van kunstwerken uit de zogenaamde NK-collectie, beperkte zich tot kunstwerken toebehorend aan particulieren. Aangekondigd werd dat aanbevelingen over de problematiek van kunstwerken die verkocht zijn door onder leiding van Verwalters geplaatste joodse kunsthandels zouden volgen zodra het verrichte onderzoek voldoende basis zou geven voor een afgewogen en eenduidige beleidsadvisering.

De resultaten van het tot nu toe uitgevoerde herkomstonderzoek maken duidelijk dat het veel moeilijker is om te komen tot heldere en samenhangende aanbevelingen betreffende verruiming van het restitutiebeleid ten aanzien van de kunsthandel dan ten aanzien van particulieren. De belangrijkste complicerende factoren zijn daarbij de volgende feiten:

- dat de kunsthandel verkoop van handelsvoorraad als doelstelling heeft, zodat een belangrijk deel van de verrichte transacties, ook bij de joodse kunsthandelaars, in principe gewone verkoop was
- dat het zeer vaak niet duidelijk is of een transactie geschiedde door de joodse kunsthandelaar zelf of door een (“goede” of “slechte”) Verwalter, vaak zelfs niet duidelijk is of een kunstwerk behoorde tot de handelsvoorraad uit de tijd voordat een Verwalter was aangesteld of door zo’n Verwalter zelf was gekocht
- dat naast de reguliere kunsthandelaren, die voor het merendeel reeds lang voor het begin van de oorlog gevestigd waren, in de jaren vanaf 1940 een groeiend aantal “gelegenheidshandelaren” werkzaam was, zowel joodse als niet-joodse personen, die zich niet hadden gevestigd als kunsthandelaar, maar zich op meer of minder intensieve wijze bezig hielden met de in- en verkoop van kunstwerken

Deze en andere complicaties maken duidelijk dat het onjuist zou zijn aan te bevelen om de verkopen door de kunsthandel te beoordelen op geheel dezelfde wijze als die door particuliere eigenaars. Wil men de lijn die in de eerdere aanbevelingen getrokken is ten aanzien van particulier kunstbezit op een rechtvaardige manier doortrekken naar de kunsthandel, moet de invulling van de aanbevelingen enige aanpassing krijgen. Met name de aanbeveling verkopen door particulieren vanaf het begin van de oorlog te beschouwen als gedwongen verkopen tenzij nadrukkelijk anders blijkt, kan voor de kunsthandel niet ongewijzigd worden overgenomen.

2. Algemene uitgangspunten

Behoudens hierna in afzonderlijke aanbevelingen geformuleerde modificaties dienen voor de restitutie van kunstwerken die vanuit de kunsthandel in Duitse handen zijn geraakt dezelfde uitgangspunten te worden gehanteerd als door de commissie zijn geadviseerd en door de regering op hoofdlijnen zijn overgenomen ten aanzien van het particuliere kunstbezit. Dit betekent dat:

- zaken waarin door de Raad voor het Rechtsherstel of een andere bevoegde rechter een vonnis is gewezen of waarin een formele schikking tussen de rechthebbenden en de boven de SNK geplaatste organen is getroffen, in principe als afgehandelde zaken worden beschouwd (Aanbevelingen Commissie Ekkart april 2001, nr. 1)
- terugbetaling van verkoopopbrengsten alleen in het geding gebracht moet worden indien en voor zover de toenmalige verkoper of zijn erven daadwerkelijk die opbrengsten ter vrije beschikking hebben gekregen (idem nr. 4)
- bij twijfels of men de opbrengsten daadwerkelijk heeft genoten, aan de rechthebbenden het voordeel van de twijfel moet worden gegund (idem nr. 5)

- indien bij een teruggave gehele of gedeeltelijke terugbetaling van verkoopopbrengsten noodzakelijk is, het bedrag dient te worden geïndexeerd volgens het algemene prijsindexcijfer (idem nr. 6)
- bij teruggaven afgezien dient te worden van de doorberekening van de beheerskosten, die indertijd door de SNK werden vastgesteld (idem nr. 7)
- tot teruggave kan worden overgegaan indien het eigendomsrecht in hoge mate aannemelijk is gemaakt en er geen aanwijzingen zijn die dat tegenspreken (idem nr. 8)

Bij de aanbevelingen over het particuliere kunstbezit is ook naar voren gebracht dat de uitgangspunten die gelden voor in Nederland gevestigde joodse eigenaren gelden vanaf de bezetting van Nederland in mei 1940, evenzeer van toepassing dienen te zijn op joodse eigenaren in Duitsland vanaf 1933 en in Oostenrijk vanaf 1938 (Aanbeveling nr. 3). Dit door de regering overgenomen standpunt moet dienovereenkomstig worden toegepast op de aanbevelingen betreffende de kunsthandel.

Aanbeveling 1

De commissie adviseert om bij het teruggavebeleid ten aanzien van de kunsthandel dezelfde uitgangspunten te hanteren die in de aanbevelingen nr. 1, 4, 5, 6, 7 en 8 van april 2001 ten aanzien van het particuliere kunstbezit zijn neergelegd.

Aanbeveling 2

De commissie adviseert om daar waar in de aanbevelingen gesproken wordt over bezitsverlies c.q. transacties door joodse handelaren in Nederland in de periode vanaf de bezetting van Nederland in 1940, dezelfde aanbevelingen te laten gelden voor bezitsverlies c.q. transacties door joodse handelaren in Duitsland vanaf 1933 en in Oostenrijk vanaf 1938.

3. Particulier bezit van kunsthandelaren

Wanneer duidelijk is dat kunstwerken niet behoorden tot de handelsvoorraad van een joodse kunsthandelaar maar al voor de oorlog deel uitmaakten van zijn particuliere verzameling c.q. aankleding van zijn eigen huis, vallen verzoeken om restitutie binnen het bestaande beleid voor teruggave van particulier kunstbezit. Aangezien de bewijzen, wat handelsvoorraad was en wat particuliere collectie, niet altijd even gemakkelijk te leveren zullen zijn, dient daarbij in overeenstemming met de eerste set aanbevelingen een zekere soepelheid te worden gehanteerd en moeten duidelijke indicaties dat het particulier eigendom was in plaats van hard bewijs, voldoende worden geacht. Het zal daarbij bijna altijd om individuele objecten gaan of hooguit een klein groepje.

Aanbeveling 3

Wanneer er voldoende aanwijzingen zijn dat een kunstwerk niet behoorde tot de handelsvoorraad van een kunsthandelaar, maar tot zijn privé-collectie, worden verzoeken om restitutie behandeld conform de normen voor particulier kunstbezit.

4. Diefstal en confiscatie

Daar waar sprake is van diefstal of confiscatie hebben zowel de joodse als de niet-joodse handelaar of zijn erven recht op teruggave. Ook hier geldt echter dat bij de behandeling van zaken rekening moet worden gehouden met het feit dat in zeer veel gevallen, vooral ten aanzien van joodse handelaren, harde bewijsstukken voor de juistheid van deze kwalificatie ontbreken. Daarom dient ook hier soepelheid te worden betracht. Indien al bij de aangifte na de oorlog diefstal of confiscatie als kwalificatie is aangegeven en niets gebleken is dat dit tegensprekt, dient de betreffende kwalificatie te worden geaccepteerd. Indien er geen sprake is van een aangifte of uitsluitend van een interne aangifte, dienen aanwijzingen, die het waarschijnlijk maken dat inderdaad sprake is van diefstal of confiscatie, ruimhartig te worden gehanteerd.

Aanbeveling 4

De commissie adviseert om indien al bij de aangifte na de oorlog van een overgang van kunstwerken uit bezit van een handelaar diefstal of confiscatie als kwalificatie is aangegeven en niets gebleken is dat dit tegensprekt, de betreffende kwalificatie wordt geaccepteerd. Indien er geen sprake is van een aangifte of uitsluitend van een interne aangifte, dienen aanwijzingen, die het in hoge mate waarschijnlijk maken dat sprake is van diefstal of confiscatie, als grond voor teruggave te worden beschouwd, waarbij ten aanzien van joodse handelaren de bedreigende algemene omstandigheden dienen te worden verdisconteerd.

5. Aangifte vrijwillige verkoop

Bij de verkopen van kunstwerken door handelaren gedurende de oorlogsjaren is het doorgaans moeilijk te bepalen wanneer nog sprake is van vrijwillige en wanneer van onvrijwillige verkoop. Het feit dat inmiddels tientallen jaren zijn verstreken en de informatie nu vaak alleen uit de tweede, derde of vierde hand te verkrijgen is, maakt het noodzakelijk om in ieder geval optimaal gebruik te maken van hetgeen in de periode kort na de oorlog door de betrokkenen zelf of hun directe nabestaanden is vastgelegd. Belangrijkste informatiebron vormen daarbij de bij de Stichting Nederlands Kunstbezit ingediende aangifteformulieren, waarop verkopen aan Duitsers werden vastgelegd.

Een goed uitgangspunt is om in alle gevallen waarin de kunsthandelaar zelf, zijn erven of zijn door hem of zijn erven benoemde directe vertegenwoordiger na de oorlog bij een aangifte “vrijwillige verkoop” heeft ingevuld, deze kwalificatie als bindend te beschouwen, tenzij zeer duidelijke aanwijzingen worden overlegd die het waarschijnlijk maken dat bij de invulling een fout is gemaakt of dat de invulling onder onevenredig bezwarende omstandigheden heeft plaats gevonden.

Indien “vrijwillige verkoop” uitsluitend is ingevuld op een intern aangifteformulier, zonder dat er een onderliggend stuk is dat duidelijk maakt dat de kwalificatie vrijwillige verkoop is gebaseerd op een verklaring van de belanghebbende, is deze mededeling zonder waarde.

Aanbeveling 5

De commissie adviseert om in alle gevallen waarin de kunsthandelaar zelf, zijn erven of zijn door hem of zijn erven benoemde directe vertegenwoordiger na de oorlog bij een aangifte “vrijwillige verkoop” heeft ingevuld, deze kwalificatie als bindend te beschouwen, tenzij zeer duidelijke aanwijzingen worden overlegd die het waarschijnlijk maken dat bij de invulling een fout is gemaakt of dat de invulling onder onevenredig bezwarende omstandigheden heeft plaats gevonden.

6. Onvrijwillige verkoop

Aan de door de rechthebbenden of hun vertegenwoordigers op na de oorlog ingediende aangifteformulieren ingevulde kwalificatie “onvrijwillige verkoop” dient grote waarde te worden toegekend, tenzij andere aanwijzingen de juistheid van deze kwalificatie duidelijk tegenspreken. Indien er geen aangifteformulieren beschikbaar zijn of uitsluitend interne aangifteformulieren, dienen aanwijzingen, die het waarschijnlijk maken dat inderdaad sprake is van onvrijwillige verkoop, ruimhartig te worden gehanteerd. In beide gevallen geldt uiteraard het in paragraaf 2 aangehaalde uitgangspunt, dat is neergelegd in aanbeveling 1 van de Commissie Ekkart van april 2001.

Onder onvrijwillige verkoop vallen in ieder geval de volgende situaties met betrekking tot joodse kunsthandelaren:

- rechtstreekse verkoop onder bedreiging met represailles aan vertegenwoordigers van de bezettende macht of aan na de oorlog wegens collaboratie of andere relevante kwalijke praktijken veroordeelde Nederlanders

- verkoop waarbij het leveren van paspoorten, het geven van vrijgeleides, etc., onderdeel uitmaakte van de transactie
- verkoop tegen de wil van de kunsthandelaar door Verwalters of door andere niet door de eigenaar aangestelde beheerders, tenzij kan worden aangetoond dat de oorspronkelijke eigenaar het volledige profijt van de verkoop heeft genoten en hij of zijn erven of de door hem of zijn erven aangewezen vertegenwoordiger na de oorlog uitdrukkelijk afstand heeft gedaan van zijn rechten

Aanbeveling 6

In alle gevallen waarin na de oorlog op een aangifteformulier door de betrokkene, zijn erven of zijn door hem of zijn erven benoemde directe vertegenwoordiger de kwalificatie “onvrijwillige verkoop” is ingevuld en waarin geen aanwijzingen bestaan die deze kwalificatie tegenspreken, dient een dergelijke kwalificatie te worden geaccepteerd. In alle gevallen waarin een dergelijk aangifteformulier ontbreekt, dienen aanwijzingen, die het in hoge mate waarschijnlijk maken dat sprake is van verkoop onder dwang, op dezelfde wijze als uitgangspunt voor het teruggavebeleid te worden gehanteerd.

Tot de aanwijzingen voor onvrijwillige verkoop behoren in ieder geval dreiging met represailles, en toezeggingen tot levering van paspoorten of vrijgeleides als onderdeel van de transactie. Onder onvrijwillige verkopen worden ook verstaan verkopen door Verwalters of andere niet door de eigenaar aangestelde beheerders uit de onder hun beheer gestelde voorraden, voor zover de oorspronkelijke eigenaars of hun erven niet het volledig profijt van de transactie hebben genoten en na de oorlog uitdrukkelijk afstand hebben gedaan van rechten.

DE AANBEVELINGEN

1

De commissie adviseert om bij het teruggavebeleid ten aanzien van de kunsthandel dezelfde uitgangspunten te hanteren die in de aanbevelingen nr. 1, 4, 5, 6, 7 en 8 van april 2001 ten aanzien van het particuliere kunstbezit zijn neergelegd.

2

De commissie adviseert om daar waar in de aanbevelingen gesproken wordt over bezitsverlies c.q. transacties door joodse handelaren in Nederland in de periode vanaf de bezetting van Nederland in 1940, dezelfde aanbevelingen te laten gelden voor bezitsverlies c.q. transacties door joodse handelaren in Duitsland vanaf 1933 en in Oostenrijk vanaf 1938.

3

Wanneer er voldoende aanwijzingen zijn dat een kunstwerk niet behoorde tot de handelsvoorraad van een kunsthandelaar, maar tot zijn privé-collectie, worden verzoeken om restitutie behandeld conform de normen voor particulier kunstbezit.

4

De commissie adviseert om indien al bij de aangifte na de oorlog van een overgang van kunstwerken uit bezit van een handelaar diefstal of confiscatie als kwalificatie is aangegeven en niets gebleken is dat dit tegensprekt, de betreffende kwalificatie wordt geaccepteerd. Indien er geen sprake is van een aangifte of uitsluitend van een interne aangifte, dienen aanwijzingen, die het in hoge mate waarschijnlijk maken dat sprake is van diefstal of confiscatie, als grond voor teruggave te worden beschouwd, waarbij ten aanzien van joodse handelaren de bedreigende algemene omstandigheden dienen te worden verdisconteerd.

5

De commissie adviseert om in alle gevallen waarin de kunsthandelaar zelf, zijn erven of zijn door hem of zijn erven benoemde directe vertegenwoordiger na de oorlog bij een aangifte "vrijwillige verkoop" heeft ingevuld, deze kwalificatie als bindend te beschouwen, tenzij zeer duidelijke aanwijzingen worden overlegd die het waarschijnlijk maken dat bij de invulling een fout is gemaakt of dat de invulling onder onevenredig bezwarende omstandigheden heeft plaats gevonden.

6

In alle gevallen waarin na de oorlog op een aangifteformulier door de betrokkene, zijn erven of zijn door hem of zijn erven benoemde directe vertegenwoordiger de kwalificatie "onvrijwillige verkoop" is ingevuld en waarin geen aanwijzingen bestaan die deze kwalificatie tegenspreken, dient een dergelijke kwalificatie te worden geaccepteerd. In alle gevallen waarin een dergelijk aangifteformulier ontbreekt, dienen aanwijzingen, die het in hoge mate waarschijnlijk maken dat sprake is van verkoop onder dwang, op dezelfde wijze als uitgangspunt voor het teruggavebeleid te worden gehanteerd.

Tot de aanwijzingen voor onvrijwillige verkoop behoren in ieder geval dreiging met represailles, en toezeggingen tot levering van paspoorten of vrijeleides als onderdeel van de transactie. Onder onvrijwillige verkopen worden ook verstaan verkopen door Verwalters of andere niet door de eigenaar aangestelde beheerders uit de onder hun beheer gestelde voorraden, voor zover de oorspronkelijke eigenaars of hun erven niet het volledig profijt van de transactie hebben genoten en na de oorlog uitdrukkelijk afstand hebben gedaan van rechten.

De Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
Postbus 20018
2500 EA Den Haag

Den Haag

Ons kenmerk

Uw brief van

DCE/03/57350

Onderwerp

Regeringsreactie aanbevelingen Ekkart inzake de
kunsthandel

Inleiding

In Nederland is de Begeleidingscommissie Herkomst Gezocht, de zogenaamde Commissie Ekkart, verantwoordelijk voor de begeleiding van het onderzoek naar de herkomst van kunstvoorwerpen in de NK-collectie. Dit is de collectie bestaande uit kunstwerken die na de Tweede Wereldoorlog uit Duitsland zijn gerecupereerd en zich nu nog onder beheer van de Nederlandse Staat bevinden. Naast het begeleiden van herkomstonderzoek heeft de Commissie Ekkart tot taak om aanbevelingen te doen aan de Minister van OCenW over het teruggavebeleid van de regering.

Op 28 januari jl. heeft de Commissie Ekkart een tweede reeks aanbevelingen aangeboden aan de regering. Ze zijn als bijlage bij deze brief gevoegd. In aanvulling op de eerste set aanbevelingen, die betrekking had op de teruggave van particulier kunstbezit, heeft de tweede reeks aanbevelingen betrekking op de kunstwerken van handelaren waarvan zij ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog onvrijwillig het bezit hebben verloren.

Deze brief bevat de reactie van de regering op de aanbevelingen inzake de teruggave van kunstwerken van kunsthandelaren die tijdens de tweede Wereldoorlog in Duits bezit zijn gekomen. Tevens wordt in de brief ingegaan op een vraag die tijdens het Algemeen Overleg van 22 november 2001 door uw Kamer aan mijn voorganger Van der Ploeg is gesteld.

Voorgeschiedenis

De Commissie Ekkart gaf bij brief van 26 april 2001 aan niet te willen wachten met het uitbrengen van beleidsadviezen tot de afsluiting van het onderzoek naar de herkomst van de NK-collectie. De brief van 26 april diende dan ook mede als aanbiedingsbrief van een eerste set aanbevelingen aan de regering. Deze eerste reeks aanbevelingen had louter betrekking op de restitutie van tijdens de Tweede wereldoorlog door particuliere eigenaren verloren kunstwerken. Bij brief van 29 juni 2001 en 16 november 2001 (nummers TK 2000-2001, 25 839, nr. 26 en nr. 27) heeft de regering op de aanbevelingen gereageerd en aangegeven de aanbevelingen inzake particulier bezit vrijwel geheel te kunnen overnemen. Daarmee heeft de regering gekozen voor een meer beleidsmatige benadering van het restitutievraagstuk en niet voor een puur juridische. Dit mede in het licht van internationale ontwikkelingen die veeleer wijzen in de richting van een moreel-beleidsmatige dan een overwegend juridische benadering van het vraagstuk van de restitutie.

Daarnaast deed de regering in genoemde brieven melding van haar voornemen een commissie in het leven te roepen ter advisering over individuele restitutieverzoeken. Inmiddels is deze zogenaamde Restitutiecommissie met ingang van 22 december 2001 van start gegaan. Het eerste jaarverslag van de Restitutiecommissie treft u als bijlage aan.

In haar advies van 26 april 2001 heeft de Commissie Ekkart reeds aangekondigd nog met nadere aanbevelingen te zullen komen onder meer over de problematiek van kunstwerken die verkocht zijn door onder leiding van Verwalters geplaatste kunsthandels. Die aanbevelingen zijn op 28 januari jl. aangeboden aan de regering. De reactie heeft door de kabinetswisseling vertraging opgelopen. Ter afsluiting van haar werkzaamheden zal de Commissie Ekkart naar verwachting begin volgend jaar haar eindaanbevelingen presenteren.

Regeringsreactie

Algemene bevindingen

In de inleiding bij de aanbevelingen inzake de kunsthandel stelt de commissie dat het op basis van het tot nu toe uitgevoerde herkomstonderzoek veel moeilijker is gebleken om samenhangende aanbevelingen voor de kunsthandel te formuleren dan indertijd voor particulier bezit het geval was. Als complicerende factoren noemt zij:

- dat de kunsthandel verkoop van handelsvoorraad als doelstelling heeft, zodat een belangrijk deel van de verrichte transacties, ook bij joodse handelaren, gewoon verkoop was;
- dat het zeer vaak niet duidelijk is of een transactie geschiedde door de joodse kunsthandelaar zelf of door een Verwalter;
- dat naast de reguliere kunsthandelaren in de jaren vanaf 1940 een groeiend aantal "gelegenheidshandelaren" werkzaam was, zowel joods als niet-joods.

Ondanks deze complicaties is de commissie wederom in staat gebleken om de regering van waardevolle adviezen te voorzien. De regering dankt de commissie daarvoor. Die dank geldt ook het Projectbureau Herkomst Gezocht en de onderzoekers verantwoordelijk voor het historisch onderzoek naar de restitutie in de jaren na de oorlog dat als 'Betwist Bezit' in boekvorm is verschenen.

In haar aanbiedingsbrief van 28 januari 2003 stelt de Commissie Ekkart dat de aanbevelingen inzake de kunsthandel geheel aansluiten bij de eerder gedane aanbevelingen over het kunstbezit van particulieren en bij het regeringsbeleid ter zake.

De regering is het eens met deze constatering waarmee wordt voortgebouwd op de door de commissie voorgestelde en door de regering overgenomen beleidsmatige benadering van het restitutievraagstuk. Daarmee onderschrijft de Commissie Ekkart eveneens dat ook voor kunsthandelzaken het algemene regeringsstandpunt geldt dat het rechtsherstel van na de oorlog als zodanig niet wordt overgedaan. *Afgehandelde* kunsthandelzaken worden dus evenmin overgedaan. De Commissie Ekkart constateert dat het onjuist zou zijn verkopen door de kunsthandel op geheel dezelfde wijze te beoordelen als de verkopen door particulieren. Ook voor joodse kunsthandelaren geldt immers dat de verkoop van handelsvoorraad de belangrijkste doelstelling is, waarmee een deel van de verrichte transacties in principe gewone verkoop was. Derhalve beveelt de commissie aan de aanbevelingen voor particulier bezit (Ekkart, 2001) op een rechtvaardige en aangepaste wijze door te trekken naar de kunsthandel.

In algemene zin onderschrijft de regering de keuze van de commissie de aanbevelingen voor particulier bezit aan te passen aan de omstandigheden van verkopen door kunsthandelaren. Uit het onderstaande zal blijken op welke details de regering afwijkt van de aanbevelingen van de Commissie Ekkart.

Kunsthandel: algemene uitgangspunten

In de eerste twee aanbevelingen wordt aangegeven welke uitgangspunten en aanbevelingen die de commissie voor particulier bezit heeft geformuleerd, voor de kunsthandel kunnen worden overgenomen. De Commissie Ekkart noemt de volgende punten:

- zaken waarin door de Raad voor het rechtsherstel of een andere bevoegde rechter een vonnis is gewezen of waarin een formele schikking tussen rechthebbenden en de boven de SNK geplaatste organen is getroffen, zijn in principe afgehandelde zaken;

- terugbetaling van verkoopopbrengsten is alleen in het geding voor zover de toenmalige verkoper of zijn erven daadwerkelijk die opbrengsten ter vrije beschikking hebben gekregen.
- bij twijfels of de opbrengsten daadwerkelijk zijn genoten, dient aan belanghebbenden het voordeel van de twijfel gegund te worden;
- bij terug te betalen verkoopopbrengsten dient het bedrag te worden geïndexeerd volgens het algemene prijsindexcijfer;
- bij teruggaven dient afgezien te worden van de doorberekening van beheerskosten;
- tot teruggave kan worden overgegaan indien het eigendomsrecht in hoge mate aannemelijk is gemaakt en er geen aanwijzingen zijn die dat tegenspreken.

De regering onderschrijft genoemde punten voor de kunsthandel en neemt de aanbevelingen 1 en 2 over. Daarbij wil de regering aantekenen dat de zinsnede 'in principe' in het eerstgenoemde punt van de commissie, zijnde de tekst achter het eerste gedachtestreepje, niet kan impliceren dat afstand wordt genomen van het huidige regeringsbeleid dat ervan uitgaat dat het rechtsherstel van na de oorlog niet wordt overgedaan. Dit regeringsstandpunt wordt immers door de commissie Ekkart uitdrukkelijk onderschreven.

Particulier bezit

De commissie beveelt aan verzoeken tot teruggave conform de normen voor particulier bezit te beoordelen wanneer duidelijk is dat kunstwerken niet behoorden tot de handelsvoorraad van een joodse kunsthandelaar maar al voor de oorlog deel uit maakten van zijn particuliere verzameling. Aangezien het bewijs wat handelsvoorraad is en wat particuliere collectie niet altijd gemakkelijk te leveren is, beveelt de commissie aan een zekere soepelheid te betrachten bij de beoordeling. Duidelijke indicaties en niet louter hard bewijs dat het particulier eigendom betreft moeten voldoende worden geacht.

De regering kan deze aanbeveling (nummer 3) overnemen nu soepelheid in bewijsvoering strookt met de eerste set aanbevelingen en de regeringsreactie daarop.

Diefstal en confiscatie

In het licht van de beleidsmatige benadering van het restitutievraagstuk dient volgens de commissie Ekkart ruimhartig te worden omgegaan met de kwalificatie van diefstal en confiscatie als wijze van bezitsverlies van de joodse en niet-joodse handelaar. De commissie adviseert om een aangifte van diefstal of confiscatie na de oorlog als zodanig te accepteren als niets gebleken is dat dit tegen spreekt. Indien geen sprake is van een aangifte of slechts van een interne aangifte dienen aanwijzingen die het in hoge mate aannemelijk maken dat er sprake is van diefstal of confiscatie volgens de commissie als grond voor teruggave te worden beschouwd. Waarbij ten aanzien van joodse handelaren de bedreigende algemene omstandigheden dienen te worden verdisconteerd.

De regering is met de commissie van mening dat de eerder gekozen beleidsmatige benadering van het restitutievraagstuk, de door de commissie voorgestelde ruimhartige handelswijze rechtvaardigt. De regering neemt aanbeveling 4 over en tekent daarbij aan dat zij, conform de regeringsreactie op de eerste set aanbevelingen, ervoor kiest handelaren uit andere vervolgde bevolkingsgroepen gelijk te stellen aan joodse handelaren.

Aangifte vrijwillige verkoop

Aanbeveling 5 heeft betrekking op aangifte van vrijwillige verkoop. In haar advies stelt de commissie dat het doorgaans moeilijk is bij verkopen door handelaren tijdens de oorlogsjaren te bepalen wanneer nog sprake is van vrijwillige verkoop en wanneer van onvrijwillige verkoop. Als uitgangspunt neemt de commissie de aangifte zoals die na de oorlog door betrokkenen of door diens erven of benoemde directe vertegenwoordiger zelf is ingevuld. Indien bij deze aangifte "vrijwillige verkoop" is ingevuld dan adviseert de commissie deze kwalificatie als bindend te beschouwen, tenzij zeer duidelijke aanwijzingen worden overlegd die het waarschijnlijk maken dat bij de aangifte een fout is gemaakt of dat de invulling van de aangifte onder onevenredig bezwarende omstandigheden heeft plaats gevonden.

De commissie voegt er nog nadrukkelijk aan toe dat de kwalificatie "vrijwillige verkoop" op een *intern* aangifteformulier zonder waarde is indien die mededeling niet duidelijk gestoeld is op een verklaring van belanghebbende. Deze interne aangifte formulieren werden door de SNK ingevuld aan de hand van bij de SNK ingeleverde aangifteformulieren en ook door de SNK zelf aangevuld. Aanbeveling 5 is daarmee aanvaardbaar voor de regering.

Onvrijwillige verkoop

In de aanbeveling inzake onvrijwillige verkoop maakt de commissie wederom onderscheid tussen de door rechthebbenden of hun vertegenwoordigers zelf ingevulde aangifteformulieren en gevallen waarbij geen aangifteformulieren aanwezig zijn of louter interne aangifteformulieren. Indien op een aangifteformulier de kwalificatie 'onvrijwillige verkoop' is ingevuld dan moet daaraan volgens de commissie grote waarde worden toegekend, tenzij andere aanwijzingen de juistheid van deze kwalificatie duidelijk tegenspreken. Indien er geen of louter interne aangifteformulieren beschikbaar zijn, pleit de commissie voor een ruimhartige interpretatie van aanwijzingen die het waarschijnlijk maken dat de verkoop onvrijwillig was. In haar advies geeft de commissie aan wat voor joodse kunsthandelaren ieder geval aanwijzingen voor onvrijwillige verkoop zijn. Het betreft represailles, toezeggingen tot levering van paspoorten of vrijgeleides als onderdeel van transacties. Onder onvrijwillige verkopen worden in het advies van de commissie ook verstaan verkopen door Verwalters of andere niet door de eigenaar aangestelde beheerders uit de onder hun beheer gestelde voorraden, voor zover de oorspronkelijke eigenaars of hun erven niet het volledige profijt van de transacties hebben genoten en na de oorlog uitdrukkelijk afstand hebben gedaan van rechten.

De regering kiest er wederom voor handelaren uit andere vervolgte bevolkingsgroepen gelijk te stellen aan joodse handelaren en neemt onder die aantekening aanbeveling 6 over.

Restitutieverzoeken van kunsthandelaren

In het licht van het bovenstaande en in het licht ook van de regeringsreactie op de eerdere aanbevelingen van de Commissie Ekkart zal de regering ook restitutieverzoeken van kunsthandelaren aan de restitutiecommissie ter advisering voorleggen. Uiteraard voor zover ze betrekking hebben op cultuurgoederen waarover de oorspronkelijke eigenaar door omstandigheden die direct betrekking hielden met het nazi-regime onvrijwillig het bezit heeft verloren en voorzover die cultuurgoederen zich thans in bezit van de Staat der Nederlanden bevinden. Immers, voor dergelijke restitutieverzoeken van kunsthandelaren geldt ook dat de besluitvorming door de Minister van OCenW zo objectief mogelijk tot stand moet komen. Het is die behoefte aan onafhankelijke besluitvorming die aan de instelling van de restitutiecommissie ten grondslag heeft gelegen.

Vanaf heden zal de restitutiecommissie met onderhavig regeringsstandpunt rekening moeten houden. Wijziging van het besluit adviescommissie restitutieverzoeken cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog is daartoe niet nodig. Dit regeringsstandpunt maakt immers deel uit van het rijksbeleid zoals bedoeld in artikel 2, vierde lid van genoemd besluit. Restitutieverzoeken van kunsthandelaren, zullen door mij vanaf heden aan de restitutiecommissie ter advisering worden voorgelegd.

Verzoeken van de oorspronkelijke eigenaar of diens erven en de huidige bezitter niet zijnde de Staat

In het licht van het Instellingsbesluit Restitutiecommissie cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog kwam tijdens het Algemeen Overleg van 22 november 2001 de vraag aan de orde of het wenselijk is dat altijd de instemming van beide partijen gewenst is voor het ter advisering voorleggen van een geschil. In artikel 2, tweede lid van het instellingsbesluit krijgt de restitutiecommissie ook de taak te adviseren over geschillen tussen de oorspronkelijke eigenaar of diens erven en de huidige bezitter niet zijnde de Staat mits beide partijen ermee instemmen het geschil aan de restitutiecommissie voor te leggen. De toenmalige Staatssecretaris van Cultuur heeft toen aangegeven deze kwestie nog eens nader te zullen bezien.

Brief van de Staatssecretaris van OCW

Voor wederzijdse toestemming van betrokken partijen is indertijd -in lijn met de regels voor andere vormen van niet-gerechtelijke geschillenbeslechting- gekozen omdat het niet voor de hand ligt dat het advies van de restitutiecommissie door één partij die zich tegen de adviesaanvraag verzet, zal worden opgevolgd. In het licht van de zware belasting van de restitutiecommissie uit hoofde van haar huidige adviestaak ziet de regering geen reden het mandaat van de restitutiecommissie uit te breiden tot adviezen waarvan de kans dat ze worden opgevolgd gering is.

De staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap,

(mr. Medy C. van der Laan)

Publicatie van: **Adviescommissie Restitutieverzoeken
Cultuurgoeieren en Tweede Wereldoorlog**

Vormgeving: Eric Dietz bNO, Leiden

Fotoverantwoording:	omslag	ICN / Tim Koster
	afb. 1 - 7, 9 - 11	ICN / Tim Koster
	afb. 8	© Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam
	afb. 12	Stichting Rijksmuseum Amsterdam
	afb. 13	© Christie's Images Limited 2003
	afb. 14	Spaarnestad Fotoarchief
	afb. 15	Nationaal Archief, afdeling communicatie
	afb. 16	Nationaal Archief, archief SNK

Verslag 2003 kan schriftelijk of telefonisch worden besteld bij:

**Adviescommissie Restitutieverzoeken
Cultuurgoederen en Tweede Wereldoorlog**

Postbus 556

2501 CN Den Haag

telefoon: 070 376 59 92

fax: 070 362 96 54

e-mail: info@restitutiecommissie.nl

website: www.restitutiecommissie.nl

Uitgave: April 2004